

Kovács Evelin

A debreceni lakatos céh inasságának származási hely szerinti összetétele

Tanulmányomban a Debrecenben tanuló lakatosinasok származási hely szerinti megoszlását és az inasok származási helye által kirajzolódó vonzáskörzetet¹ mutatom be.

Elemzésem elején röviden vizsgálom a migráció fogalmát és a vándorlás vizsgálatának lehetőségeit. A migráns lét helyváltoztatással jár együtt, vagyis „*az otthon hosszabb-rövidebb ideig való elhagyását*” jelenti,² a lakóhely-változtatás lehet tartós vagy ideiglenes.³ A migráció azonban nemcsak térbeli mozgást jelöl, hiszen a földrajzi térben való elmozdulás „*egyúttal a gazdasági és társadalmi térben történő mozgás*” is előidézi.⁴ A migráció egy meghatározott helyre való belépést (bevándorlás) vagy egy adott hely elhagyását jelenti (kivándorlás).⁵ A jelenség mindig részét képezte az emberi létnek, globális méreteket azonban csak a modern társadalom létrejöttével együtt ért el.⁶

A migráció vizsgálatának leggyakoribb szempontjai: „*a vándorlás földrajzi jellegzetességeinek kérdése, iránya, a résztvevők száma, a kiváltó okok és a megtelepedés tartósága.*”⁷ A migrációt vizsgáló tanulmányok megközelítését tekintve a szociológiai munkák a kortárs migrációt veszik górcső alá, elsősorban gazdasági és demográfiai szempontok szerint. A történészek az írástudó társadalmak migrációját elemzik az ókortól a 20. század elejéig, az antropológusok pedig az írástudatlan társadalmak migrációjával foglalkoznak, vizsgálatukhoz az etnológia, kulturális antropológia, régészet és nyelvészet eszköztárát is felhasználják.⁸ A migráció történetével foglalkozó, statisztikai megközelítésű munkák viszont csak az újkortól napjainkig tartó időintervallumot vizsgálják, hiszen a középkortól rendelkezünk az elemzésekhez szükséges forrásadottságokkal.⁹

A migráció történetével foglalkozó szerzők szerint az *Ancien Régime* idején Európában zajló migráció a család túlélésének kulcsa volt, a vándorlás jellegét tekintve ciklikus volt és a legtöbb társadalmi rétegben megfigyelhető volt a jelenség, hiszen a kézművesek, katonák, papok és az egyetemek diáksága egyaránt részt vett a migrációban.¹⁰ Az ipari forradalom hatására egyre többen kapcsolódtak be a kontinensen belüli migrációba, és a vándorlók által megtett távolság is egyre nőtt a 18–19. század folyamán. A 19. századi Európában a migráció elsődleges célpontjai az időszakban egyre növekvő nagyságú, metropoliszokká fejlődő városok lettek, vagyis a migráció résztvevőit tekintve elsődlegesen a vidék lakossága áramlott a városokba.¹¹ A nagyvárosok a számosabb

¹ A továbbiakban tehát a város „vonzáskörzete” kifejezést szűk értelemben használom, annak a területnek a jelölésére, ahonnan az inasok Debrecenbe szegődtek, rekrutálódtak.

² Wilhelm 2014. 24.

³ Gulyás 2018. 364.

⁴ Uo.

⁵ Isaacs 2007. IX.

⁶ Isaacs–Hálfdanarson 2007. VII.

⁷ Gulyás 2018. 363.

⁸ Lucassen–Lucassen–Manning 2010. 17.

⁹ Gulyás 2018. 363.

¹⁰ Corti 2015. 41.

¹¹ Fassmann 2009. 22.

munka- és tanulási lehetőség miatt vonzották a vándorló személyeket, de a faluból városba irányuló migráción túl faluból faluba és városból városba irányuló migrációt is megkülönböztethetünk.¹²

A kézművesvándorlás kutatásának eredményei

A preindusztriális időszakban Magyarországon a városokba érkezőket három csoportba sorolhatjuk: a városokban ideiglenesen megtelepülő szakképzetlen munkaerőre; a szakképzett és vagyonos, „*a helyi polgárok és városvezetés számára kívánatos, könnyen befogadott*” csoportra,¹³ illetve a „*várost szakképzettség elnyerése céljából ideiglenesen felkeresők*”¹⁴ csoportjára. Tanulmányomban ez utóbbi csoportba tartozó inasokkal foglalkozom. A kézművesvándorlást (melyben elsődlegesen az inasok és mesterlegények vettek részt) munkamigrációnak tekinthetjük, amit Peter Teibenbacher így definiált: „*munkakeresés, munkavégzés és a munkahely elérése céljából végrehajtott regionális mobilitás.*”¹⁵ Patrick Wallis, Cliff Webb és Chris Minns tanulmányukban kiemelik, hogy a fiatalok munkába állása az egyik, ha nem a legjelentősebb változás volt fiatalkorukban, hiszen munkaadójuktól és nem a családjuktól függték a továbbiakban.¹⁶

A céhben tanuló inasok származáshely-vizsgálatára a Kézművesipartörténeti Szimpóziumok során Bácskai Vera hívta fel a figyelmet: „*különös jelentősége lenne a céhkönyvek, és cébnyilvántartások statisztikai feldolgozásának, különös tekintettel a mesterek származáshelyére, helyi működési idejére, illetve a legények és inasok származáshelyére, alkalmaztatási idejére.*”¹⁷ A szimpóziumok keretében, illetve a szimpóziumoktól függetlenül is számos vizsgálat zajlott, melyek a céhek kötelékében dolgozó mesterek, segédek térbeli mobilitását vizsgálták, röviden bemutatom a vizsgálatok eredményeit.

Az inasok származási helyét Bácskai Vera, Jeney-Tóth Annamária és Bodgál Ferenc vizsgálta. Bácskai a pesti német szabó, pesti lakatos és budai szabó céh inasszegődtetéseit elemezte 1830 és 1871 között és fontos fogalmat vont be a hazai vizsgálatokba: Peter Clark és David Souden alapján használta a „*karrier-migránsok*” kifejezést.¹⁸ Tanulmányában összevetette a helyben született inasok számát a nem helybeli születésű inasokéval, és a nem helyben született inasok kapcsán a származási település Pesttől való távolságát is elemezte. Az inaskibocsátó területek időbeli változásait is figyelemmel kísér-

¹² Polyák 1996. 360.

¹³ Bácskai 2006. 47.

¹⁴ Bácskai 2007. 356.

¹⁵ Teibenbacher 1988. 89.

¹⁶ Wallis–Webb–Minns 2009. 377.

¹⁷ Bácskai 1972. 17–19.

¹⁸ Polyák Andrea szerint Peter Clark és David Souden a „*karrier-migránsok*” mellett több migránstípust is megkülönböztetett: „*local migrants*”, „*carrier-migrants*”, „*circular migrants*” csoportokat és „*chain migration*”-t. Polyák Andrea így interpretálta az egyes típusokat. Local migrants: „*A helyi vándorok [...] bizonyos földrajzi határok között mozognak munkahelykeresés miatt vagy mert házasságuk kizárta őket szülőhelyükről.*” Carrier migrants: „*Olyan személyek ők, akik mesterséget, új szakmát tanulni jöttek a városba, mint az inasok és a mesterlegények, vagy magasabb iskolákat akarnak végezni.*” Circular migrants: A „*viszterő vándor [...] bizonyos időt tölt el a szülőhelyén kívül, majd visszatér oda. Ez történetet vagyonszerzés okán, de más is kizárhatja az egyént szülőhelyéről.*” Chain migration: „*Az egyik személy követi a másikat az új lakóhelyre. A hívó személy lehet rokon, de lehet egyszerűen falubeli ismerős is, például a cselédlányok szívesen szolgáltak együtt falubeliekkel vagy ajánlottak be régi helyükre falubeli ismerőst.*” Polyák 1996. 360.

te, továbbá településtípusok szerint is csoportosította a kibocsátó helységeket. A források lehetővé tették az életkor és vallás szerinti összetétel elemzését is, illetve a felszabadult inasok arányának megállapítását, végül pedig a különböző adatok közti együttjárásokat is elemezte. A szerző a migráció motivációjának okaira is rávilágított elemzésében.¹⁹ Jeney-Tóth térképeken ábrázolta a kádár- (1582–1665) és keresztesinások (1600–1642) származáshelyeit,²⁰ Bodgál pedig a mádi kovács-kerékgyártó céhről írt munkájában a cégbe 1819–1873 között beszegődött inasok származási helyeit egy felsorolásban vette számba.²¹

A cégbe érkező legények származási helyét Czeglédi Imre és Batári Ferenc elemezte. Czeglédi a gyulai kovács-kerékgyártó-bognár cég vándorlegény protokollumának 1803–1872 közti időszakát vizsgálva két vázlatos térképen ábrázolta, hogy honnan érkeztek mesterlegények a cégbe, és hogyan változott meg a cég vonzáskörzete a reformkort követően.²² Batári az *Asztaloslegények Győrött a XVII. században* című tanulmányában a Győrben 1674–1699 között beszegődött asztaloslegények származási helyét térképezte fel, rámutatva, hogy ebben az időszakban Európa német nyelvterületeiről nagy számban érkeztek mesterlegények Magyarországra is.²³

Kakucs Lajos *Céhek, manufaktúrák és gyárak a Bánságban 1716 és 1918 között* című könyvének két alfejezetében vette számba a településeket, ahonnan a Bánságban tanuló legények érkeztek, és ahova bánsági mesterlegények mentek vándorlásuk teljesítése végett.²⁴ Kakucs tehát nemcsak az érkező legények származási helyeit, hanem a cégben felszabadult, elvándorló legények célpontjait is összegyűjtötte.

A cégbe beállt, letelepült mesterek származáshelyének vizsgálatával szintén több szerző foglalkozott. T. Papp Zsófia a pécsi kovácsmesterek lakhelyeit és származáshelyeit elemezte (bár tanulmányában nem vált el, hogy filialista mestereket is vizsgált-e, vagy csak számba vette a megyében található településeken élő mestereket).²⁵ Katona Csaba: *A Hajdúságból származó debreceni polgárok 1733–1867 között* című munkájában a Debrecenben polgárjogot nyert kézműves mesterek származási megoszlását vizsgálta.²⁶ Bagi Gábor mesterségenként vette számba a Szolnokra a 19. században beköltöző és ott letelepült mestereket.²⁷

A filialista mesterek²⁸ lakhelyeit Bodó Sándor vizsgálta: a szerző a miskolci kőművescéh vidéki mestereinek lakhelyeit vitte térképre az 1773–1818 közötti időintervallumban.²⁹

¹⁹ Bácskai 2007.

²⁰ Jeney-Tóth 2004. 245–247.

²¹ Bodgál 1966. 288.

²² Czeglédi 1973. 123–124. Bár kutatása fontos eredménye az 1849 utáni vonzáskörzet megváltozásának kimutatása, sajnálatos, hogy csak vonalak sejtetik a vonzáskörzet kiterjedtségét, annak pontos körvonalait nem ismerjük meg.

²³ Batári 1967.

²⁴ Az alfejezetek címe: A bánsági céhek idegen legényei, A bánsági céglegények vándorlásai. Kakucs 2016.

²⁵ T. Papp 2012. 220–222.

²⁶ Katona 2007. 14–18. Ugyanitt utalt hasonló jellegű vizsgálatára: Katona é.n.

²⁷ Bagi 2008. 429–434.

²⁸ A filialista mestereket a filialista mesterek inasfogadási jellemzőinek elemzésénél definiálom.

²⁹ Bodó 1975. 543–547.

Mіндеzen vizsgálatok kombinációjaként egyetlen mester életútját inaséveitől a céh-beállásáig és letelepedéséig (esetleges későbbi helyváltoztatásait is) figyelemmel kísérhetjük, megrajzolva így egy kézműves migrációs útvonalát.³⁰

A szimpóziumok keretében külföldi kutatók is megismertették eredményeiket a hazai kézművesipar-történeti műhely tagjaival. Az iparosok származási helyének feltárását célzó három tanulmányban (Helga Schultz: *Honnan származtak a 18. századi berlini kézművesek?*, Reinhold Reith: *Az augsburgi munkaerőpiac struktúrája a 18. században* és Lars Edgren: *A svédországi Malmö városában 1820-ban és 1845-ben működő kézművesiparosok társadalmi és földrajzi eredete*) mindegyik szerző ugyanazt a jelenséget fedezte fel: az eltérő szakmákba különböző származási helyekről rekrutálódtak az inasok, vagyis összefüggést találtak a „*bizonyos területekről való származás és a bizonyos foglalkozási csoportok között.*”³¹ Schultz tanulmányában a 18. században élt berlini kézművesek társadalmi és földrajzi eredetét vizsgálta, illetve a kézművesek Berlinbe történő bevándorlását a politikai és gazdasági változások talaján is elhelyezte. Tanulmányának módszertani tanulsága, hogy a kontingencia együtthatóval lehetséges rámutatni a földrajzi és társadalmi eredet, illetve a választott szakma közti összefüggés meglétére, továbbá a kontingencia együttható alkalmazása az összefüggés erősségét és irányát is meg tudja világítani.³²

Reith vizsgálata során Augsburg 18. századi gazdasági jelentőségét két tényezővel magyarázta: az iparágaknak a helyi és „*helyi igényeken túlmutató jelentőségével*”, illetve azzal, hogy a város olyan fontos munkaerőpiac volt, mely az idegen legények bevándorlása miatt „*tartományokat átjogó munkaerőpiaccá lett*”. Tanulmányában a vándorlás területét határozta meg, illetve a vándorlás motivációira mutatott rá. (Utóbbiban olyan motívumot, az ajándékozás szokását jellemezte, melynek gazdasági funkcióját a magyarországi legények céhes munkaerőpiacon betöltött szerepének vizsgálata során a legényeknek a jobb bérezés ajánlásával a műhelybe való átcsábítás jelenségével lenne érdemes összevetni.) Reith vizsgálata egyrészt abból a szempontból nyújt útmutatást a magyarországi kutatásoknak, hogy munkaerőpiacként vizsgálja a települést, mely felszívta a vándorló legényeket, másrészt azáltal a megközelítés által, hogy a bevándorlási területet nemcsak a távolságok és a rekrutációt biztosító települések sűrűsödési pontjai alapján osztotta fel régiókra, hanem az egyes kézműves szakmáknak a munkaerőigénye és elterjedtsége miatt a bevándorlás területére gyakorolt hatása szerint is, így tehát újabb összefüggésekre világított rá.³³

Edgren az 1820-ból és 1845-ből fennmaradt malmői kézművesiparos-felvételek alapján vizsgálta a Malmöbe érkező inasok és Malmöben élő mesterek földrajzi származását és „*szociális származását*”, eredményeinek egy részét más európai városok rendelkezésre álló kézművesipar-történeti kutatási eredményeivel vetette össze. Kutatása egyik követendő eleme, hogy a kézműveseket földrajzi és társadalmi származásuk alapján Börje Hanssen svéd etnográfus hipotéziséből kiindulva falusi és urbánus csoportokba sorolta. (Hanssen a két csoportot eltérő kulturális rendszerekként fogta fel.) A falusi és

³⁰ Az ilyen típusú vizsgálatokat a néhány éve elkészült Magyarországi Céhes Adatbázis segítheti elő, ugyanis az adatbázisban a „*kutató a keresőfelületen egyszerre látja a céheket és a hozzá tartozó tagokat*”, aminek köszönhetően végig követhetővé válik egy-egy személy pályáíve az inasévektől az utolsó céhig, ahol mesterként működött. Tuza–Kincses 2014. 279.

³¹ Schultz 1984. 46.

³² Schultz 1984.

³³ Reith 1988. 46–49.

urbánus kézműves csoportok vizsgálatán keresztül Edgren bizonyította, hogy az eltérő kulturális rendszerek meghatározták a kézműves szakmákat és megerősítették a köztük lévő különbségeket.³⁴

Források, módszertan és kérdésfelvetés

A céhek vonzaskörzet-vizsgálatának lehetőségeit a kutató kérdésfelvetésein túl a forrásadottságok határozzák meg. Bácskai Vera az inasszegődtetéseket elemző tanulmányában bemutatta, milyennek kellene lennie az ideális inasnyilvántartási dokumentumoknak: tartalmazniuk kellene a szegődő inas által bemutatott keresztlevel alapján az „*inas nevét, születési helyét, korát és vallását.*”³⁵ Azonban Bácskai ezeknek a pontosan vezetett dokumentumoknak a ritka előfordulását is hangsúlyozta: „*Még a legpontosabban vezetett nyilvántartásokban is sokszor koronként hiányosak az adatok. A szegődtetés bejegyzésekor gyakran utalnak a keresztlevel hiányára, a származáshelyet tehát gyakran csak bemondás alapján jegyezték be.*”³⁶

Mivel a debreceni céhek közül a lakatos céh inasszegődtetési könyve³⁷ tartalmazott adatokat az inasok származáshelyére vonatkozóan a leghosszabb időszakra, amely egyben átfogja a céhek fokozatosan megvalósuló felszámolásának folyamatát is, illetve a céhek megszűnésén túlnyúlva az ipartársulati időszakra nézve is tartalmazott információkat, így a lakatosinasok származáshelyi összetételének elemzése mellett döntöttem.

A Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltárában a IX. 21. fondtörzsszám alatt található a lakatos céh iratai. Ezen belül a 4. kötet tartalmazza az inasszegődtetési bejegyzéseket. Az inasszegődésekre vonatkozó adatokat egy Excel-táblába rögzítettem, ezt követően végeztem el a származási települések azonosítását. A vonzaskörzet-elemzéshez felhasználható adatok megoszlását tekintve így jellemezhetjük a lakatos inasnyilvántartási dokumentumot: 1175 inasszegődést és 13 szabadítást rögzítettek a könyvbe. 81 esetben nem vették fel a szegődő inas származási helyét, de ezek közül 28 esetben a mester saját fiát szegődtette, így feltételezhető a debreceni származás, vagy hogy több éve élt Debrecenben a szegődő fiú, mint vidéki társai. Az 1175 bejegyzés közül 11 esetben volt olvashatatlán a rögzített településnév. 20 név esetében olvasható volt a bejegyzett település, ám azonosítása ennek ellenére is sikertelen volt. Az azonosítás során gondot okozott, hogy viszonylag ritkán jelölték meg a településnév mellett a vármegyét, és számos olyan települést találtam, melyekből több is létezett a Magyar Királyság különböző területein. Ezeknél két szempontot vettem figyelembe az azonosítás során: a Debrecen-től való távolságot, illetve a vármegyét, tehát amennyiben Fényes Elek három azonos települést sorolt fel, és a három közül egy esetében jelölte a Debrecen-től való távolságot, akkor azzal a településsel azonosítottam a helységet, melynél fel volt tüntetve ez az adat (5 ilyen település volt); illetve amennyiben egy adott településből Bihar és Somogy vármegyében is találtam két azonos elnevezésűt, akkor a Bihar vármegyei településsel azonosítottam a helységet. A települések azonosítását Fényes Elek 1851-ben kiadott *Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztja, betü-*

³⁴ Edgren 1988. 113–115.

³⁵ Bácskai 2007. 356.

³⁶ Uo.

³⁷ MNL HBML IX.21. 4.

rendben körülményesen leiratik című munkája alapján végeztem el. 22 település nevét nem találtam meg az említett könyvben, de ezek közül 12 település biztosan azonosítható volt a Vályi András által összeállított *Magyar országnak leírása*, illetve a Borovszky Samu szerkesztette *Magyarország vármegyéi és városai* alapján. Végeredményben 143 azonosított, lokalizált települést vizsgáltam (1. táblázat).

Mivel Bácskainak a pesti és budai céhek inasszegődtetési tendenciáival foglalkozó tanulmánya és az abban megfogalmazott kérdésfelvetései mintául szolgálnak a hasonló jellegű vizsgálatok számára, ezért tanulmányomban több ponton is kísérletet teszek a debreceni lakatosok inasszegődtetési tendenciáinak a pesti lakatosok inasszegődtetésével való összevetésére.

A Bácskai által vizsgált problémákon túl (helybeli és nem helybeli születésű inasok aránya, a származási hely távolsága, a kibocsátó települések típusa) a következő kérdéseket vizsgáltam a debreceni lakatos céhben történt inasszegődtetések kapcsán: milyen arányban szegődtettek inasokat a debreceni lakatos céhhez tartozó vidéki mesterek, hogyan változott meg az eltérő távolságról Debrecenbe érkezők aránya a vizsgált időszakban, valamint, hogy Debrecen piacörzete hogyan viszonyul az inasrekrutációt biztosító területéhez?

A lakatosmesterség termékei és elsajátítása iránti kereslet alakulása a céhkor-szak utolsó évszázadában

Bácskai Vera szerint a lakatosmesterség a 19. században vált egyre keresettebbé, amit egyrészt a mesterség térbeli terjedése mutat: „*A lakatosmesterség sokkal inkább városhoz, méghezű a nagyobb városokhoz kötődött, képviselői csak a 19. század első felében kezdtek megjelenni a kisebb városokban és jelentősebb mezővárosokban*”.³⁸ Másrészt a lakatosságot elsajátítani kívánó szegődők számának növekedése is a keresettség növekedését támasztja alá: „*a század közepén (az összes szegődtetések³⁹ több mint háromnegyede az 1850–69-es két évtizedre esik) – még ha számolunk is a korábbi időszak alulregisztráltságával – kétségtelenül a szakma növekvő vonzását mutatja, és egyúttal cáfolja azt a közbehírszerű állítást, hogy a 19. század gazdasági folyamatai (a gyárpar kialakulása,⁴⁰ a külföldi iparcikkek versenye) a kézművesség hanyatlását idézték elő. A lakatosmesterség növekvő vonzása nyilván a kereslet növekedésével, részben a korszerű technikák alapján szolgáló mesterségbeli tudás megszerzésével magyarázható, azaz az egyes szakmák szelektíven alkalmazkodtak az új körülményekhez*”.⁴¹ Bácskai emellett kiemeli, hogy a lakatosság a jövedelmezőbb mesterségek közé tartozott. A magasabb jövedelem révén a lakatosok nagyobb adóösszeget fizettek, azaz a lakatosmesterség egy alapvetően magas presztízsű szakma volt. Az ipari forradalom hatására differenciálódó szakmák sorában azok közé

³⁸ Bácskai 2007. 357–358.

³⁹ Pesten 1830 és 1871 között 1707 lakatosinas szegődött a céhbe. Bácskai 2007. 357–358.

⁴⁰ Dóka Klára adatai alapján ugyanakkor láthatjuk, hogy az átmenet a céhes iparból a gyárparba a pesti lakatosok esetében sem volt zökkenőmentes. A céhes lakatosoknak a Hengermalommal folytatott harcáról így ír a szerző: „1841-ben pl. eltöltötték a Hengermalmot a lakatos- és bognármunkák készítésétől, de a szerkovácsok hasonló jellegű kérését 1844-ben már elutasították.” Dóka 1979. 129.

⁴¹ Bácskai 2007. 357–358.

tartozott, melyek a modern gyáripár keretein belülre kerülhettek, ugyanis a lakatosok közül emelkedtek ki a későbbi gépészek.⁴²

Azonban míg Pesten a 19. század folyamán egyre többen szegődtek lakatosinasnak, addig Debrecenben a század végére a fokozatos csökkenés eredményeképpen ötödére esett vissza a lakatosmesterséget tanulók száma: a század elején egy tízéves periódus alatt akár 179 inas is elszegődhetett a debreceni céhbe, 1880–1884 között az ipartársulattá szerveződött testületbe beállók száma viszont már a 20 főt sem érte el (1. diagram). Nagyobb bontásban tekintve a drasztikus csökkenést: az 1780–1884 közti időintervallum első 50 évében több mint 700 inas szegődött a céhbe, a következő 55 évben viszont 300 fővel kevesebb.⁴³ Ráadásul jóval nagyobb számban szegődtek Pesten lakatosinasnak, mint Debrecenben, hiszen a debreceni lakatos céhbe, majd ipartársulatba 1780 és 1884 között csak 1175 inast szegődttettek be, míg Pesten 1830 és 1871 között ugyanez a létszám 1707 főt tett ki. Varga Gyula szerint azonban a háttérben a teljes debreceni iparostársadalmat érintő változás zajlik: „*Debrecenben a XVIII. századtól az ipari termelés súlya, jelentősége fokozatos csökkenő tendenciát mutat. Az ipart úszók száma ugyan a 19. század elejéig még abszolút számokban növekedik, de a társadalom rétegződése nem az ipari társadalom erősödését mutatja. Mint láttuk nem csökkent az iparosok érdeklődése a mezőgazdasági termelés iránt, ugyanakkor főként 1820 után rohamosan csökkent az iparosok száma, csökkent az iparosok által fizetett adók összege.*”⁴⁴

Bácskai eredményeit érdemes összevetnünk Spóner Péternek az északkelet-magyarországi lakatos céhek elemzése során kimutatott eredményeivel is. Spóner ugyanis a lakatosmunkák iránti kereslet 19. századi alakulását vizsgálva a Bácskai által ábrázolt folyamattal ellentétes jelenséget fedezett fel. Szerinte a lakatosmesterség iránti kereslet alakulásának változását a termékszerkezetben a 18. században bekövetkezett változások magyarázzák. Az 1748-as és 1770-es északkelet-magyarországi árszabásokat vizsgálva megállapítja, hogy a 18. század közepétől, második felétől a lakatosok fő profilja a „*különböző lószerszámok, zablá, kengyelvas, lóvakaró készítése és a lakatok, kulcsok, zárak gyártása*”⁴⁵ lett, vagyis a mindennapi tárgyak előállítása került előtérbe a fegyvergyártás helyett. Továbbá a csizmapatkolás is egyre hangsúlyosabban jelent meg a szakma által nyújtott szolgáltatások közt, amit azért fontos kiemelni, mert ez a Bácskai által feltárt folyamatba, a kézművesipar funkcióváltozásába illeszkedik.⁴⁶ Ellentétben Bácskai adataival, az északkelet-magyarországi lakatosok esetében Spóner a mesterek helyzetének romlásáról számol be a piac beszűkülése miatt és ennek okaként a vasgyár közelségét, a vaskeres-

⁴² Uo.

⁴³ Az inasszám közvetlen hatással volt az inasok foglalkoztatására is, ezt a szegődések időtartamának hosszában figyelhetjük meg. 1810-ig a 3–3,5 évre való szegődés dominált, azonban az 1810-ben elkezdődő csökkenéssel párhuzamosan a 4–4,5 éves került előtérbe. Az inasok számának 1830-as évekbeli még erőteljesebb csökkenésével hirtelen az 5–5,5 évre szóló egyezségek szaporodtak el, illetve kis számban a korábban nem észlelhető 6 évig tartók is elkezdtek feltűnni. Az 1840-es években ismét enyhén növekedett a beszegődő inasok száma, ezzel együtt az évtized végén újra a 3–3,5, illetve 4–4,5 éves szolgálat jutott túlsúlyba.

⁴⁴ Varga 1984. 112.

⁴⁵ Spóner 2009. 152.

⁴⁶ „*A gyáripár térbővítésével azonban a mindinkább szolgáltató jellegű, csak szűkebb helyi szükségleteket kielégíteni, vagy részben fedezni képes kézművesipar lokális funkcióvá, a gazdaság mindenütt jelenlévő ágazatává szűkül. [...] A szolgáltató jellegű tevékenység térbővítését jelzi, hogy számos, korábban készáru előállító kézművesmester tevékenységének egyre nagyobb részét tették ki a javítási munkák, s mind gyakoribb, hogy saját termékeik mellett, vagy helyett idegen árucikkeikkel kereskednek.*” Bácskai 1984. 89–91.

kedések számának növekedését nevezi meg, tünetként pedig a lakatosok munkakörének teljes átalakulását emeli ki: a mesterek munkái fokozatosan „*a javító feladatok ellátására korlátozódtak, illetve a gyárilag készített lakatok felszerelésére.*”⁴⁷ Tehát míg Pesten a gyáripar a mesterségbeli szaktudás újfajta alkalmazási módját nyitotta meg, addig az északkelet-magyarországi régióban a tudás degradálódásához vezetett a vasgyár megjelenése.

Debreceni és vidéki származású inasok a lakatos céhben

A debreceni és vidéki származású inasok számának változásait tekintve láthatjuk, hogy a vidéki módosulások szinte pontosan követték a teljes változást 1820-ig, illetve eddig az időpontig csak néhány évben és akkor is csak minimálisan haladta meg a debreceni inasok száma a vidékiekét (2. *diagram*). A század első felében tehát végig nagy mértékben, a debrecenieket jelentősen felülmúlva voltak jelen a vidéki inasok a céhben. 1846-ban drasztikusan megemelkedett a debreceniek aránya (1849-ben történt meg először, hogy egyáltalán nem szegődtek vidéki inasok a debreceni lakatos céhbe). 1866-tól 10 évig 80% körül alakul a debreceni inasok aránya a céhben, majd az ipartársulat megszűntéig ismét 50% körülire csökkent.

Összevetve Bácskai Vera adataival, láthatjuk, hogy míg az ismert származási helyű, Pesten tanuló lakatosinasok „*46%-a pesti, 5%-a budai, 4,5%-a óbudai születésű volt*”,⁴⁸ tehát a helyben születettek száma szinte megegyezett a vidéki inasok számával, addig Debrecenben az ismert származási helyű lakatosinasok közt a vidékiek (695 fő) száma több mint másfélszerese volt a debrecenieknek (395 fő).

Az inasok szinte 100%-ban falvakból és mezővárosokból érkeztek, de kétszer annyi inas jött a mezővárosokból, mint a falvakból. A legkevesebb inast a szabad királyi városok adták. Ennek hátterében egyértelműen fejlett iparuk állhatott (3–5. *diagram*).

A vidéki inasok származási helyeit tekintve a kibocsátó települések között legnagyobb arányban, nem meglepő módon, falvak találhatóak, de ugyanabból a faluból jellemzően csak néhány lakatosinas került Debrecenbe. Kivételt jelent ugyanakkor a Debrecenről mindössze 13 km-es távolságra található Sámson falu, amely feltehetőleg az elhelyezkedése miatt 21 inast adott a debreceni lakatos céhnek a 19. század folyamán. A 10–20 főt kibocsátó települések közt elszórtan még megjelennek falvak, de a 20 inasnál többet adók (Sámson kivételével) mezővárosi jogállásúak voltak. Annak ellenére azonban, hogy egyes mezővárosokból nagyszámú inas jött Debrecenbe, valójában a kibocsátásukban szerepet játszó mezővárosok 71,9%-ából mindössze egy érkezett. Jellemzőeknek tekinthetők emellett a mezővárosok 6–10 és 25 fő feletti inast kibocsátó kategóriái, 12,2%-uk az előbbi, 8,7%-uk az utóbbi csoportba sorolható.

Bár az inaskibocsátásban nagy szerepük volt a mezővárosoknak, azonban ezek felében nem működtek céhek, és kevés volt köztük az alközponti, piacközponti funkcióval bíró település is, vagyis az inasok többsége kevésbé városiasodott településekről érkezett Debrecenbe.

⁴⁷ Spóner 2009. 152.

⁴⁸ Bácskai 2007. 358.

A vidéki inasok debreceni jelenlétét érdemes abból az aspektusból is megvizsgálnunk, hogy az azonos származási hellyel rendelkezők kapcsolatban állhattak-e egymással Debrecenbe kerülésüket megelőzően, és ez vajon szerepet játszhatott-e a lakatos céhbe való szegődésükben.

1803-ban és 1805-ben két földesi fiú szegődött inasnak Szőke Jánoshoz: Héti József és Hétt János. A szegődők névhasznossága és az azonos szegődtető mester alapján feltehető, hogy a földesi fiúk rokoni kapcsolatban voltak. A nádudvari Huri Sándor, Hori Gábor és Hári András esetében szintén felmerülhet, hogy rokoni kapcsolat lehetett közöttük, Sándor 1827-ben szegődött a céhbe, Gábor és András pedig 1832-ben érkeztek Nádudvarról öt hónapos eltéréssel, ők azonban más-más mesterek műhelyeibe kerültek. A sámsoni inasoknál szintén az esetleges rokoni kapcsolatok játszhattak szerepet abban, hogy Fekete Ferenc és Fekete Mihály ugyanabban az évben néhány hónapos eltéréssel szegődtek be Veszprémi Pál debreceni mesterhez, Fekete Mihály és Fekete József pedig két év eltéréssel kerültek Szentjóni Andrásához. Az 1783-ban szegődött karcagi inasok esetében ugyancsak felvetődhet, hogy rokoni viszonyban álltak: Dobrai Gábor és Dobrai Péter neve a szegődtetési könyvben közel azonos időpontban kerülhetett bejegyzésre.

A rokoni kapcsolaton túl a kisebb településekről érkezők közt is működhetett egyfajta kapcsolattartás, hiszen nem lehet véletlen, hogy az 1824 és 1835 között Székelyhídról érkezett három fiú (Sipos János, Szamos Ferenc, Frisaufr Károly) mindannyian Bauer Antal műhelyébe kerültek.

A filialista mesterek inaszegődtetési lehetőségei

Kemecsi Lajos szerint azokat a vidéki mestereket vették fel filiálisként a városi céhekbe, akik olyan településen éltek, ahol nem működött céh. Adatai szerint a 19. század elején még drágább volt a vidéki céhtagoknak a céhbe lépés, a céhek megszüntetése előtti időszakban azonban a filiális mestereknek a belépésért már csak „*féltaksát kellett fizetni*”.⁴⁹ Vida Gabriella kutatása alapján a vidéki mesterek nagy száma a kontárok jelenlétével együtt a miskolci fazekascéh provinciális jellegének, alacsony fejlettségi szintjének tartóssá válásához járult hozzá. A szerző a vidéki mestereket *landmajszterek*ként nevezi meg.⁵⁰ A források szerint a miskolci céhen kívüli csizmadiák a „*Mester Stück*” készítése elől mentek idegen helységbe, hogy ott elcsalják a helybeli mesterek legényeit és kijátsszák a céhes szabályokat.⁵¹ Eperjessy Géza az iparúzés kevésbé hatékony formájának tekinti a filialista mesterek működését, ezért a vidéki céhek létrehozása révén a filiális kapcsolatok megszakítását pozitív eredményként értékeli.⁵² Bodó Sándor adatai alapján a 19. század elején a landmajsztereket, vagyis a falusi kézműveseket a céhes mesterek kontároként kezelték, függetlenül attól, hogy mesterségüket céhes vagy céhen kívüli keretek közt sajátították el. Elsősorban a céh 60 km-es vonzáskörzetén belül éltek a landmajszterek és mindössze évi egy alkalommal kellett megjelenniük a céhgyűléseken.⁵³

⁴⁹ Kemecsi 1999. 367.

⁵⁰ Vida 1999. 103.

⁵¹ Vida 2016. 161.

⁵² Eperjessy 1963. 962.

⁵³ Bodó 1975. 542.

A filialisták inas- és legényszegődtetéseit tekintve Bodó szerint a miskolci varga céh landmajsztereinek nem volt kötelező bejelenteniük az inas- és legényfogadást, Vida adatai alapján viszont a miskolci fazekascéh vidéki mesterei rendszeresen bejelentették inasikat.⁵⁴ A fenti adatok szerint tehát egy városon belül, akár céhenként is változhatott a landmajszterek megítélése.

Érdeemes egy további, külföldi szakirodalmi példával is rávilágítani a vidéki és városi mesterek kapcsolatára, ugyanis a vidéki és városi mesterek kapcsolatának elemzése egy terület iparosodottságának mértékére is rámutathat Josef Ehmer vizsgálatai alapján. Ehmer a 18–19. századi közép-európai céheket vizsgálva megállapította, hogy a vidéki kézművesek megjelenése a korai modern időszakban meginduló urbanizációs folyamatok, társadalmi és gazdasági változások egyik lecsapódása volt és a vidéki kézművesek azokon a területeken jelentek meg nagy számban, ahol a protoindusztrializációs folyamatok hatása dominánsan kimutatható volt. Ehmer a vidéki céhek és kézművesek terjeszkedésének vizsgálatát azzal összegezte, hogy az *Anciem régime* végére Közép-Európa déli részén már olyan sűrű céhrendszer alakult ki, mely a városi és vidéki területeket egyaránt magába foglalta és így a legtöbb kézműves is ez alá a céhrendszer alá tartozott. Vizsgálatában kimutatta, hogy Közép-Európában a vidéki és a városi céhek kapcsolata felemás volt. Ez a jelenség abban nyilvánult meg, hogy folyamatos konkurenciaharc volt a vidéki és városi mesterek között. A városi kézművesek korlátozni igyekeztek a vidéki kézművesek működését, a vidéki mesterek pedig az önállósulásra törekedtek. A konkurenciaharc mellett viszont a vidéki és városi céhek összefonódására is talált példát a kutató egyes céhek esetében, ahol a rokoni kapcsolatok összekötötték a vidéki és városi mestereket és a szakma terjeszkedését a területi különbségeken átívelő családi kapcsolatok biztosították.⁵⁵

A debreceni filialista lakatosokkal kapcsolatban nem maradt fenn olyan forrás, mely működésük feltételeit élesen tükrözné, így arra csak az inaszegődtetéseik vizsgálatából következtethetünk (6. *diagram*). 1790-ig nem találunk adatokat filialista mesterek általi szegődtetésre. 1790-től kezdenek vidékiek inast foglalkoztatni, és 1840-ig szinte folyamatosan kerültek hozzájuk is inasok. 1791-től 1830-ig a debreceni mesterek által szegődtetett vidéki tanulók száma szinte végig 5–15 fő között ingadozott, a debreceni mesterek által felvett debrecenieké ebben az időszakban 2–7 fő közötti volt, a filialisták pedig 1–3 embert tudtak felfogadni egy évben. 1795-ben drasztikusan lecsökkent a Debrecenbe szerződött vidéki inasok száma, ugyanakkor több vidéki mester tudott ebben az évben is szegődtetni. Az inasok számának 1816-ban kezdődő csökkenése szintén kevésbé volt hatással a vidéki mesterek szegődtetési lehetőségeire, ugyanis a korábbi számokhoz képest nem csökkent olyan drasztikusan⁵⁶ az általuk befogadott inasok száma, mint amilyen hirtelen indult csökkenésnek a debreceni mesterek által felvetté. Viszont az 1841-től a vidéki mesterek kapcsán megfigyelhető folyamat – a szegődtetésből való kimaradásuk – összefüggésben állhat az inasok számának 1838-as jelentős megcsappanásával. Ez alapján úgy tűnik, a vidéki mesterek szegődtetési lehetőségei nem voltak alárendelve a debreceni mesterekének mindaddig a pontig, míg nem következett be a céh utánpótlását veszélyeztető inaszám-csökkenés.

⁵⁴ Bodó 1975. 546.; Vida 2016. 161.

⁵⁵ Ehmer 2008.

⁵⁶ A csökkenést valójában ebben az esetben a kisszámú inaszegődtetési lehetőségeik miatt egyenlőnek vehetjük a szegődtetés megszűntével.

A debreceni lakatos céh inasszegődtetési könyvébe 53 vidéki mester általi szegődési alkalmat jegyeztek fel, melyből 3 esetben nem ismerjük a szegődtető mester, 3 esetben pedig az inas lakhelyét. A filialista és a szegődtetett inas lakhelye közti összefüggést vizsgálva megállapíthatjuk, hogy 30 alkalommal a filialista lakóhelyéről származott az inas is, 16 esetben viszont különbözött a filialista és az inas lakóhelye, tehát nem egyértelműen volt előfeltétele a vidéki mesterhez való szegődés esetében az inasnak a vidéki mesterrel való azonos származási helye.

Megfigyelhetjük továbbá, hogy egy filialista mester vidéken való feltűnése megélénkíthette a mesterség elsajátítása iránti keresletet az adott településen. Mint említettem, Székelyhídról 1824-ben, 1832-ben és 1835-ben is érkezett egy-egy inas Debrecenbe, s miután Kis Józsefet 1838-ban bejegyezték a debreceni lakatosmesterek közé, mint Székelyhídon élő filialistát, négy székelyhídi fiú döntött a lakatosmesterség elsajátítása mellett. 1839. január 13-án szegődtette Kis József Beregszászi Imrét és Pallagi Dánielt, majd 1840. augusztus 9-én Tőkés Józsefet és Nagy Bálintot. A székelyhídi filialista a későbbiekben azonban nem fogadott inast, aminek okát nem ismerjük, ezzel együtt viszont a székelyhídi származású inasok is eltűntek a debreceni lakatos céh szegődtetési könyvéből. A székelyhídi Kis József működése azonban más szempontból is érdekes, ugyanis nem ő volt az egyetlen székelyhídi lakosként bejegyzett lakatos filialista. Tóth Péter és Oláh Péter is Székelyhídról került be a mesterlajstromba, viszont Tóth Péter egyáltalán nem szegődtetett inasokat, Oláh Péter pedig 1825-ben, mint diószegi filialista szegődtette a nagylétai Erdélyi Józsefet és az ismeretlen származási helyről érkező Geleon Jákobot.⁵⁷ 1831-es és 1833-as szegődtetései alkalmával már székelyhídként jelölték, de előbb egy diószegi, majd egy csokai (ma: Csokaly) inast szegődtetett. Ezt követően Oláh Péter szegődtetéseiről sem tudunk semmit.

A vonzáskörzet területének bemutatása

Az egy és két inast kibocsátó vármegyék (Szilágy, Krassó, Kishont, Tolna, Baranya, Fejér, Máramaros, Szepes, Bars, Zemplén, Külső-Szolnok) egyike sem volt határos Bihar vármegyével. A 3–10 inast adó vármegyék (Pest-Pilis-Solt, Heves, Borsod, Bereg, Békés) közül egyedül Békés vármegye volt szomszédos Biharral, Bereg vármegyéből pedig a nagyobb távolság ellenére is jelentős számú inas érkezett Debrecenbe (*1. térkép*). A Jász-Kun kerülethez tartozó városok pozíciójukat tekintve szintén a Debrecentől távolabb eső települések közé sorolhatóak, ennek ellenére a szomszédos Szatmár vármegyét (17 inas) is megelőzve 28 inas érkezett innen a század folyamán. A Jász-Kun kerület jelentős inaskibocsátása láttán felvetődhet, hogy a személyében szabad népesség a térbeli mobilitásban aktívabban tudott részt venni, de ennek az összefüggésnek a tisztázása még további kutatásokat igényel.

A szomszédos vármegyék közül Szabolcs már magasan kiemelkedett inaskibocsátását tekintve (97 fő), vagyis innen több mint négyszer annyi inas érkezett, mint Szatmár vármegyéből. A szomszédos Hajdú kerületből, a későbbi Hajdú vármegyéből pedig közel kétszer annyian érkeztek, mint Szabolcs vármegyéből (174 fő). A legtöbb inas azonban Debrecen közvetlen környékéről, Bihar vármegyéből vándorolt be a városba a

⁵⁷ Mettzentorra valóként jegyezték be, Mecenzéf települést sejtethetjük egy esetleges elírás mögött.

mesterség tanulása végett, 276 fő. A vidékiek mellett a század folyamán 396 debreceni származású inas állt be a céhbe.⁵⁸

A Bihar vármegyében és a szomszédos vármegyékben működő lakatos céhek számát a céhkasztér és Trostovszky Gabriella adatai alapján határozhatjuk meg. A céhkasztér adatai alapján Bihar vármegyében csak Debrecenben működött a 19. század folyamán lakatos céh, a közvetlenül szomszédos vármegyéket tekintve pedig Szabolcsban Nyíregyházán, Szatmárban Szatmárnémetiben, Arad vármegyében Aradon, Békés vármegyében Békésen és Gyulán, a Hajdú kerületben Böszörményben. A Hajdú kerületben Nánáson egy társas céh működött, melynek tagjai a lakatosok mellett a kovácsok és asztalosok voltak.⁵⁹

Trostovszky Gabriella adatai szerint a fent felsorolt céheken kívül Bihar vármegyében Margittán, Nagyváradon (Nagyváradon belül pedig három városrészben, Várad-Váralján, Váradolaszin és Váradvelencén is) működött lakatos vagy lakatosokat is tömörítő társas céh, Szatmár vármegyében Csengeren, Fehérgyarmaton, Felsőbányán, Mátészalkán, Nagybányán, Nagykárolyban, Arad vármegyében Gyorokon, Kisjenőn, Magyarpécskán, Pankotán, Újszentannán, Békés vármegyében Békéscsabán, Gyomaendrődön, Mezőberényben, a Hajdú kerületben Hajdúdorogon, Hajdúszoboszlón is voltak lakatosokat tömörítő céhek.⁶⁰ A felsorolt céhek jelentős része 1815 után jött létre, így feltételezhető, hogy csak az 1772-es alapítású nagyváradi céh lehetett a debrecenivel vetekedő lakatosképző központ.

Összevetve Debrecent és Pestet a városok közvetlen környékéről, az őket kebelükbe fogadó vármegyék és az azokkal szomszédosak területéről, valamint a külföldről érkező lakatosinasok aránya szerint, néhány érdekes vonást figyelhetünk meg. Míg a pesti inasok mindössze 13%-a származott Pest és Fejér vármegyékből, 11%-a a Jász-Kun kerületből,⁶¹ addig a Debrecenben tanuló vidéki lakatosok 49,5%-a származott Biharból, Szabolcsból, illetve a Hajdú kerületből, viszont alig 2%-uk érkezett a szintén szomszédos Szatmárból és Békésből, illetve 2,5%-uk a szabad jogállású Jász-Kun kerületi mezővárosokból. A Debrecenbe szegődő inasság származáshelye által kirajzolódó vonzáskörzet Lengyelorszáig terjed, ugyanis 1784-ben érkezett két „lengyel fi” megjelölésű inas is, majd 1785-ben szintén érkezett egy „Lengyel Országba” jelölésű inas.⁶² A külföldiek aránya azonban elenyésző volt a debreceni lakatos céhben. A pesti lakatosinasok összetételével összevetve láthatjuk, hogy Pesten a lakatosinasoknak több, mint 7%-át alkották külföldi születésűek.⁶³

⁵⁸ Összevetve az adatokat Bagdi Róbert és Demeter Gábor vizsgálatának eredményeivel, megállapítható, hogy a 20. század elején is erős kapcsolat volt (a városi központok és megyék kapcsolatát tekintve) „*Debrecen és Bihar, valamint Debrecen és Szatmár között,*” illetve Hajdú megyéből is nagyarányú volt a Debrecenbe irányuló kivándorlás. (A vizsgálatba a szerzők nem vonták be Szabolcs megyét.) Bagdi–Demeter 2009. 25.

⁵⁹ Éri–Nagy–Nagybákay 1976.

⁶⁰ Trostovszky 1996. 205–221.

⁶¹ Bácskai 2007. 358.

⁶² Szalotzki József, Votutski Simon, Csajkótzki János

⁶³ Mivel a külföldi megnevezés akár megtévesztő is lehet, ezért érdemes megjelölni a területeket, ahonnan az inasok érkeztek: Cseh-Morvaországból 66, az osztrák tartományokból 37, Sziléziából 8, Galíciából 7, Szerbiából 5, Poroszországból 3, a Badeni Hercegségből 2, Bajorországból 2, Triesztből 2, a Német Birodalomból 1, Hollandiából 1, Moldvából 1, Szászországból 1, Tübingiából 1 fő. Bácskai 2007. 359., 365.

A távolságot tekintve az inasok csoportjának összetétele az 1780-as években volt a leginkább heterogénnek tekinthető, ebben az időszakban a vonzáskörzet súlypontja a 71–100 km távolságra lévő településeken élő inasokra esett (7–9. *diagram*). A következő periódusra a kép már erőteljesen megváltozott, és az 1790-es években a Debrecentől 30 km-re található települések képezték a vonzáskörzet legsűrűbb területét. A 19. század első évtizedében ismét megnőtt Debrecen lakatosinasokra ható vonzáskörzetének kiterjedése, és annak súlypontja az 50 km-es távolságig tolódott el, de a 100 km-nél távolabbi területről származó inasokat is erőteljesebben vonzotta a város ebben az időszakban. Ezt követően már csak egy periódus erejéig nő meg Debrecen kézművesiparának vonzáskörzete: 1811–1820 közt megemelkedett az 51–70 km-re található települések inaskibocsátása, az 1820-as évektől viszont a csökkenő inaszám nagy részét már egy leszűkültebb vonzáskörzet biztosította, bár a század folyamán az 1860-as évekig végig jelen voltak kis számban a Debrecentől maximum 100 km-ről érkező inasok is.

Az évszázad során legnagyobb arányban (22,4%) a 21–30 km közti távolságban fekvő lakóhelyekről érkeztek az inasok, legkisebb arányban a 151 km-től messzebről érkezők (3,3%) voltak a szegődők közt, de a 100 km-nél nagyobb távolságról érkezők is csak kis számban fordultak elő (6,2%). Nagyobb övezeteket vizsgálva megállapítható, hogy a század folyamán végig a 11–30, illetve 30–50 km-ről érkező inasok domináltak, vagyis a vidéki inasok többsége Debrecen 50 km-es vonzáskörzetéből került ki.

Debrecen piackörzetének jellemzése és összevetése a lakatosinas-kibocsátó települések elhelyezkedésével

Debrecen tiszta vonzáskörzete a település iparosodottságával összevetve kis területet fedett le, a Nagyváradral és Nyíregyházával közös vonzásterületek Bácskai Vera és Nagy Lajos piackörzetekről készített térképe alapján szinte Debrecen közvetlen közeléig nyúltak. Sajnos a mellékelt térképen méretarányt nem rögzítettek a szerzők, így az egyes településekről nem tudjuk, hogy azok tiszta vagy megosztott körzetbe tartoztak-e, de mindezek alapján Debrecen tiszta vonzáskörzete a 19. század elején már csak Debrecen határára és néhány hajdúvárosra korlátozódott. A korábbi nagyobb vonzáskörzet csökkenését Nyíregyháza nagy vonzáskörzetének kialakulása és a pesti és nagyváradra vonzáskörzetek növekedése idézte elő. A tiszta vonzáskörzet mellett Debrecen megosztott vonzáskörzete is lecsökkent, főleg északon és keleten szorult vissza, illetve délnyugatra tolódott, de a szerzők kiemelik, hogy az még így is jelentős maradt.⁶⁴

A *Debrecen története 1693–1849* című könyvben Gyimesi Sándor foglalkozott a debreceni vásárokkal a *Kereskedelem, közlekedés, hitelszervezet és társadalmi problémái* című fejezetben, melyben az árucseré vizsgálatának keretében készített egy térképet Debrecen piaci, vásári vonzáskörzetéről a 19. század első felében.⁶⁵ Gyimesi Sándor három csoportra osztotta fel a Debrecennel piaci kapcsolatban álló településeket. Az első csoportba azokat sorolta, melyeknek lakosai a hétköznapokon jelen voltak a debreceni piacon (bár ezt

⁶⁴ Bácskai–Nagy 1984. 85. Demeter Gábor és Bagdi Róbert az 1910-es népszámlálást vizsgálva arra mutatott rá, hogy Debrecennek, mint regionális centrumnak a szerepe a 20. század elejére még tovább csökkent, ugyanis a Szatmárnémetibe, Kolozsvárra és Nagyváradra irányuló migráció arányait összevetve „*Debrecen bizonyult a legkevésbé vonzónak a regionális centrumok közötti migráció tekintetében.*” Bagdi–Demeter 2009. 24.

⁶⁵ Sajnos a szerző nem hivatkozza az adatokat, melyek a térkép elkészítéséhez rendelkezésére álltak.

valójában a boltos kereskedelemmel azonosíthatjuk), a második csoportba azokat, ahonnan csak a debreceni heti vásárookra érkeztek (ezekre kedden és szombaton került sor), a harmadik csoportba pedig azokat, melyek lakói kizárólag az országos debreceni vásárokon jelentek meg (ezeknek korlátozott lokális funkciója volt, az országos vásárok a távolsági kereskedelemben játszottak szerepet).⁶⁶

Az első csoportba 16 település tartozott, ezek közül felsorolom azokat, melyek egyúttal a debreceni lakatos céh inaskibocsátó települései közé is beilleszthetők (a felsorolásban zárójelben tüntetem fel a kibocsátott inasok számát): Mikepércs falu (9 fő), Sámson falu (21 fő), Derecske mezőváros (22 fő), Sáránd falu (2 fő), Bagamér falu (5 fő), Balmazújváros mezőváros (6 fő), Böszörmény mezőváros (31 fő), Szoboszló mezőváros (85 fő), Hadház mezőváros (26 fő), Bagos falu (7 fő), Vértes falu (3 fő), Nagyléta falu (12 fő), Mihályfalva mezőváros (3 fő), Szovát falu (3 fő) és Monostorpályi falu (3 fő). A napi piaci vonzáskörzetbe tartozó települések közül egyedül Hosszúpályiról nem szegődtek inasok Debrecenbe, és a 15 település közt 9 település jogállását tekintve falu volt.

A heti piacokon a következő, inaskibocsátó települések lakosai vettek részt: Nádudvar mezőváros (17 fő), Kaba mezőváros (40 fő), Földes falu (15 fő), Téglás mezőváros (2 fő) és Nánás mezőváros (52 fő). Jászládány, Tépe és Újfehértó lakosai közül nem szegődtek inasok Debrecenbe (10. *diagram*).

Az országos vásárok alkalmával a következő inaskibocsátó településekről érkeztek lakosok Debrecenbe: Máramarossziget mezőváros (1 fő), Nagyvárad mezőváros (5 fő), Nagykároly mezőváros (3 fő), Szatmár szabad királyi város (1 fő), Nagykálló mezőváros (15 fő), Nyírbátor mezőváros (3 fő), Tokaj mezőváros (1 fő), Miskolc mezőváros (4 fő), Sarkad mezőváros (3 fő), Békés mezőváros (2 fő), Berettyóújfalu mezőváros (8 fő), Kunmadaras mezőváros (9 fő), Túrkeve mezőváros (1 fő), Nagykőrös mezőváros (1 fő), Karcag mezőváros (19 fő), Törökszentmiklós mezőváros (1 fő), Pest szabad királyi város (1 fő). A debreceni országos vásárookra Gyimesi Sándor adatai alapján összesen 45 településről érkeztek lakosok, ezek közt viszont csak 17 olyan települést találunk, melyekről inasok is jelentkeztek a debreceni lakatos céhbe. A 17 inaskibocsátó és Debrecen országos vásári körzetébe tartozó település közül 16 mezővárosi jogállású volt, Pest egyedülként szabad királyi város. A 17 település közül 11 a Tiszántúlon vagy a Tisza mentén helyezkedett el, ezen a szűkebb vonzáskörzeten Pest, Nagykőrös, Miskolc, Máramarossziget, Szatmár és Nagykároly estek kívül.

A debreceni lakatos céhbe 143 településről, illetve Debrecenből érkeztek inasok. A 143 település közt 77 falu volt, 61 mezőváros és 5 szabad királyi város. Debrecen piac-körzetébe 69 település tartozott a 19. század elején, ezek közt 12 falu, 44 mezőváros és 13 szabad királyi város volt.

A debreceni inas-rekrutációs körzetbe eső településeket a kapcsolat erőssége (a küldött inasok száma) szempontjából három típusba sorolhatjuk: az 1–5, 6–10 és 10-nél több inast küldők közé. Az első csoportba 116 települést (79,4%) sorolhatunk. A 6–10 inast kibocsátók közé 12 helység (8,2%), a 10-nél többet adókhöz pedig 13 helység tartozott (8,9%).

⁶⁶ Gyimesi 1981. 367. A zárójeles megjegyzésekhez l.: Mazsu 2012. 57.

A Debrecen piackörzetébe tartozó településeket a Debrecennel való kapcsolatuk erőssége alapján szintén három csoportba sorolhatjuk Gyimesi Sándor kutatása nyomán.⁶⁷ Az országos vásári körzetbe 45 település esett (65,2%), a heti vásári körzetbe 8 helység tartozott (11,5%), a napi piaci körzetbe pedig 16 (23,1%).

A 143 inaskibocsátó településből 37 tartozott Debrecen piaci körzetébe, vagyis ez a vonzaskörzetnek csak a 25,3%-át fedte le. A piacövbe tartozó 69 település közt található 37 inast küldő helység viszont az öv 53,6%-ával egybeesett.

A legnagyobb kibocsátó településeket a piackörzetben elhelyezve megállapíthatjuk, hogy az első 12 közül 10 egyúttal heti piaci vagy napi piaci kapcsolatban is állt Debrecennel. Az országos vásároknak részt vevő, összesen 17 település közül 13 helységből legfeljebb 5, vagy annál kevesebb inas érkezett a vizsgált időszakban a debreceni lakatos céhbe, ez tehát a lazább piaci kapcsolatoknak a vonzaskörzet szűkülésével való egyirányú mozgására hívja fel a figyelmet.

A fenti adatok alapján megállapíthatjuk, hogy mind a piackörzet, mind az inasok származási helyeinek mentén kirajzolódó vonzaskörzet alapján Debrecen nagyszámú településsel állt kapcsolatban, azonban ezeknek a kapcsolatoknak legalább a kétharmada nem volt szoros. A kapcsolatok körülbelül egytizede már közepesen szorosnak tekinthető, eltérést jelent viszont az inaskibocsátó körzet és a piackörzet között, hogy a sok inast adó települések száma kisebb volt, mint a Debrecennel napi piaci kapcsolatban álló települések száma. Felmerülhet ugyanakkor az a nézőpont is, hogy a kevesebb településsel kialakított kapcsolat erősebb kötődést feltételez, mint a nagyobb számú településsel való kapcsolat.

Összevetve Gyimesi Sándor kutatásainak eredményével a lakatosinasok rekrutációs körzetét, megállapíthatjuk, hogy Debrecennek feleannyi településsel volt piaci kapcsolata, mint ahány településsel a munkaerőre gyakorolt vonzása folytán kapcsolatba került.⁶⁸

Összegzés

Tanulmányom végén összefoglalom az elemzés eredményeit. A debreceni lakatos céhbe 1780–1884 között beszegődött inasok száma a 18. század végén volt a legmagasabb. Az utánpótlás az 1830-as évekig jelentős volt, azonban az ezt követő 50 évben drasztikusan lecsökkent a Debrecenbe szegődő lakatosinasok száma, tehát a 19. század folyamán Debrecenben és vonzaskörzetében a lakatosmesterség elsajátítása iránti igény csökkenését figyelhetjük meg. A szegődők számának csökkenésével párhuzamosan megfigyelhetjük az inasévek hosszának növekedését is, tehát a két adat korrelál.

A debreceni lakatos céh mestereinek kis része filialistaként a környező településeken élt, azonban a vizsgált inasszegődtetési adatok alapján úgy tűnik, hogy nem a debreceni mestereknek alárendelten működtek.

A vonzaskörzet területének vizsgálata kimutatta, hogy 19 vármegyéből érkeztek inasok Debrecenbe, de a vonzaskörzet súlypontja Bihar vármegye és a szomszédos Sza-

⁶⁷ Gyimesi 1981.

⁶⁸ Azonban fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy Gyimesi Sándor vizsgálata csak a 19. század elejére vonatkozik, és lehetséges, hogy a 19. század folyamán jelentősen bővült Debrecen piackörzete is.

bolcs vármegye mezővárosaira és falvaira, illetve a Hajdú kerület mezővárosaira esett. Az egyes településekről rekrutálódó inasok számát tekintve láthattuk, hogy az inasok kétharmada mezővárosokból érkezett, a szabad királyi városok iparosodottságával összefüggésben elenyésző számú inas került Debrecenbe az ilyen típusú településekről. A mezővárosok közt nagy számban fordultak elő olyanok, melyekről egyetlen inas érkezett a vizsgált időszakban, de a mezővárosokra a 6–10 fő közti és a 25 fő feletti inaskibocsátás is jellemző volt.

A Debrecenben inasnak szegődő fiúk migrációját a faluból városba és a városból városba irányuló migrációtípusok közé sorolhatjuk be, hangsúlyozva, hogy a magyarországi mezővárosok városiasodottsága széles skálán mozgott. Peter Clark és David Souden fogalomkészletét a debreceni lakatosinasságra is alkalmazva az inasok közt találunk Debrecen közvetlen környékéről származó egyéneket (local migrants), Debrecennel szomszédos és Debrecentől távol eső vármegyékből érkező személyeket (carrier-migrants). A filialista mesterek többnyire szülőhelyükre térnek vissza a mesterség elsajátítását követően (circular migrants), és arra is láttunk példát, hogy egymást követően rokonok is érkeztek a debreceni lakatos céhbe (chain migration).

A kibocsátó települések elhelyezkedésének elemzése arra világított rá, hogy a lakatos céhbe szegődő inasok számának növekedésével együtt járt a forrástelepülések összetételének diverzifikálódása a helységek Debrecentől számított távolságával összefüggésben. Az évszázad folyamán az inaskibocsátást tekintve a Debrecentől legfeljebb 50 km-re található folyamatosan túlsúlyban voltak.

Összevetve a legnagyobb inaskibocsátást biztosító települések elhelyezkedését Debrecen napi piaci, heti vásári és országos vásári körzetével, megállapíthatjuk, hogy ezek a települések Karcag kivételével mind Debrecen 50 km-es vonzáskörzetébe tartoztak és mind napi, heti vagy országos vásári kapcsolatban álltak Debrecennel. A piackörzet közel 55%-ban egybeesett az inasok rekrutációs körzetével, azonban az inasok származási helyei által kirajzolódó vonzáskörzetnek a piackörzet csak a negyedét fedte le. A vonzáskörzet és piackörzet vizsgálata alapján kiderült, hogy Debrecen jelentős települések közötti kapcsolathálóval rendelkezett, ám a kapcsolatok többsége lazább volt.

Evelin Kovács

The Composition of the Apprentice Layer of the Locksmith Guild in Debrecen Based on Place of Origin

In my study, I examine the distribution by places of origin of the locksmith apprentices joining the guild in Debrecen at the end of the 18th and during the 19th century. The basis of the analysis was the register of the locksmith guild of Debrecen as included in the Hajdú-Bihar County Archives of the Hungarian National Archives, which also contains the contract entries of the apprentices.

I have been able to identify the place of origin of nearly 1,100 apprentices between 1780 and 1884, so I have been able to include 92% of the apprentices recorded by the scrivener.

Apprentices arrived to Debrecen from 143 settlements, mostly from the villages and market towns of Bihar County.

To find out more about the multiplicity of origin composition, I searched for answers to the following questions:

- Could the rural masters belonging to the Debrecen guild hire apprentices?
- Which counties did the apprentices arrive to Debrecen and in what amounts?
- Did more apprentices come from rural towns or villages?
- Does the agglomeration designated by the places of origin of the apprentices cover the 19th-century market area of Debrecen?

Melléklet

1. táblázat.

Azonosított település (Fényes E./ Vályi A./ Borovszky S.)	A település jogállása
Ajak, Szabolcs vm.	falu
Álmosd, Bihar vm.	falu
Ártánd, Bihar vm.	falu
Asszonyvására, Bihar vm.	falu
Bagamér, Bihar vm.	falu
Bagos, Bihar vm.	falu
Bakonszeg, Bihar vm.	falu
Balkány, Szabolcs vm.	falu
Báránd, Bihar vm.	falu
Békés, Békés vm.	mezőváros
Belényes, Bihar vm.	mezőváros
Beregújfalu, Bereg vm.	falu
Berente, Borsod vm.	falu
Berettyóújfalu, Bihar vm.	mezőváros
Berkesz, Szabolcs vm.	falu
Besenyőd, Szabolcs vm.	falu
Bihar, Bihar vm.	mezőváros
Bikis, Krassó vm.	falu
Bogdány, Szabolcs vm.	mezőváros
Böszörmény, Hajdú kerület	mezőváros
Csát, Borsod vm.	mezőváros
Csege, Szabolcs vm.	falu
Csenger, Szatmár vm.	mezőváros
Cserepes-Kenéz, Bereg vm.	falu
Csokaj, Bihar vm.	falu
Debrecen	szabad királyi város
Demecser, Szabolcs vm.	falu
Derecske, Bihar vm.	mezőváros
Diószeg, Bihar vm.	mezőváros
Dorog, Hajdú kerület (1876 után Hajdú vm.)	mezőváros
Encsencs, Szabolcs vm.	falu
Endréd, Szatmár vm.	falu
Érkesező, Bihar vm.	falu
Érsemjén, Bihar vm.	falu
Érmihályfalva, Bihar vm.	falu

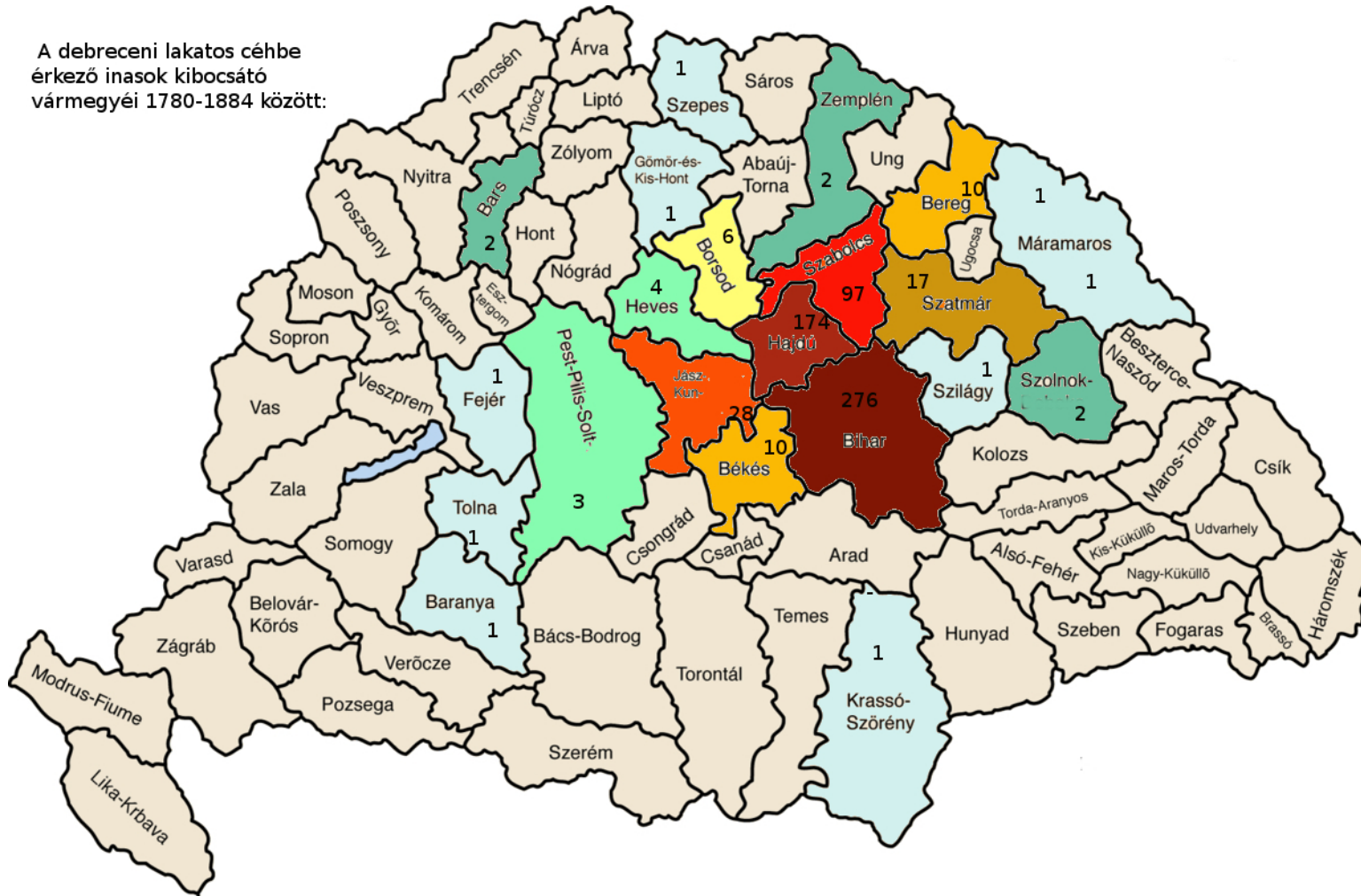
Azonosított település (Fényes E./ Vályi A./ Borovszky S.)	A település jogállása
Érszentkirály, Szatmár vm.	falu
Felsőábrány, Borsod vm.	falu
Földes, Szabolcs vm.	falu
Furta, Bihar vm.	falu
Füred, Szolnok vm.	mezőváros
Füzesgyarmat, Békés vm.	mezőváros
Gáborján, Bihar vm.	falu
Gebe, Szatmár vm.	falu
Gyoma, Békés vm.	mezőváros
Hadház, Hajdú kerület	mezőváros
Hegyközszentimre, Bihar vm.	falu
Hencida, Bihar vm.	falu
Hodász, Szatmár vm.	falu
Jólesz, Gömör-Kishont vm.	falu
Kaba, Bihar vm.	mezőváros
Kakasd, Tolna vm.	falu
Karcag, Jász-Kun kerület	mezőváros
Kerecsény, Bereg vm.	falu
Keresztúr, Bihar vm.	falu
Kismada/Nagymada, Szabolcs vm.	falu/mezőváros
Kis-Marja, Bihar vm.	mezőváros
Kisújszállás, Jász-Kun kerület	mezőváros
Kóly, Bihar vm.	falu
Komádi, Bihar vm.	falu
Konyár, Bihar vm.	falu
Körmöcbánya, Bars vm.	szabad királyi város
Kunhegyes, Jász-Kun kerület	mezőváros
Laskod, Szabolcs vm.	falu
Lók, Bars vm.	falu
Madaras, Jász-Kun kerület	mezőváros
Mándok, Szabolcs vm.	mezőváros
Máramarossziget, Máramaros vm.	mezőváros
Margita, Bihar vm.	mezőváros
Matolcs, Szatmár vm.	mezőváros
Mezőtelegd, Bihar vm.	mezőváros
Mezőtúr, Külső-Szolnok vm.	mezőváros
Micske, Bihar vm.	mezőváros

Azonosított település (Fényes E./ Vályi A./ Borovszky S.)	A település jogállása
Mihályfalva, Bihar vm.	mezőváros
Mikepércs, Bihar vm.	falu
Miskolc, Borsod vm.	mezőváros
Monostorpályi, Bihar vm.	falu
Munkács, Bereg vm.	mezőváros
Nádudvar, Szabolcs vm.	mezőváros
Nagybégány, Bereg vm.	falu
Nagykálló, Szabolcs vm.	mezőváros
Nagykároly, Szatmár vm.	mezőváros (1871 után rendezett tanácsú város)
Nagykőrös, Pest-Solt vm.	mezőváros
Nagyvárad, Bihar vm.	mezőváros
Nagyléta, Bihar vm.	falu
Nánás, Hajdú kerület	mezőváros
Nyíradony, Szabolcs vm.	falu
Nyírbátor, Szabolcs vm.	mezőváros
Orosi, Bihar vm.	puszta
Ottomány, Bihar vm.	falu
Papfalva, Bihar vm.	falu
Pécs, Baranya vm.	szabad királyi város
Pest, Pest-Pilis-Solt vm.	szabad királyi város
Péterfalva, Bereg-Ugocsa vm.	falu
Péterszeg, Bihar vm.	falu
Pócspetri, Szabolcs vm.	falu
Pocsaj, Bihar vm.	falu
Poklostelek, Bihar vm.	falu
Poroszló, Heves vm.	mezőváros
Püspökladány, Szabolcs vm.	mezőváros
Püspöki, Bihar vm.	mezőváros
Rácsfehértó, Szabolcs vm.	mezőváros
Remete, Bihar vm.	falu
Sámson, Bihar vm.	falu
Sáp, Szabolcs vm.	falu
Sáránd, Bihar vm.	falu
Sarkad, Bihar vm.	mezőváros
Siter, Bihar vm.	falu
Svábolaszi, Bihar vm.	falu
Szalonta, Bihar vm.	mezőváros

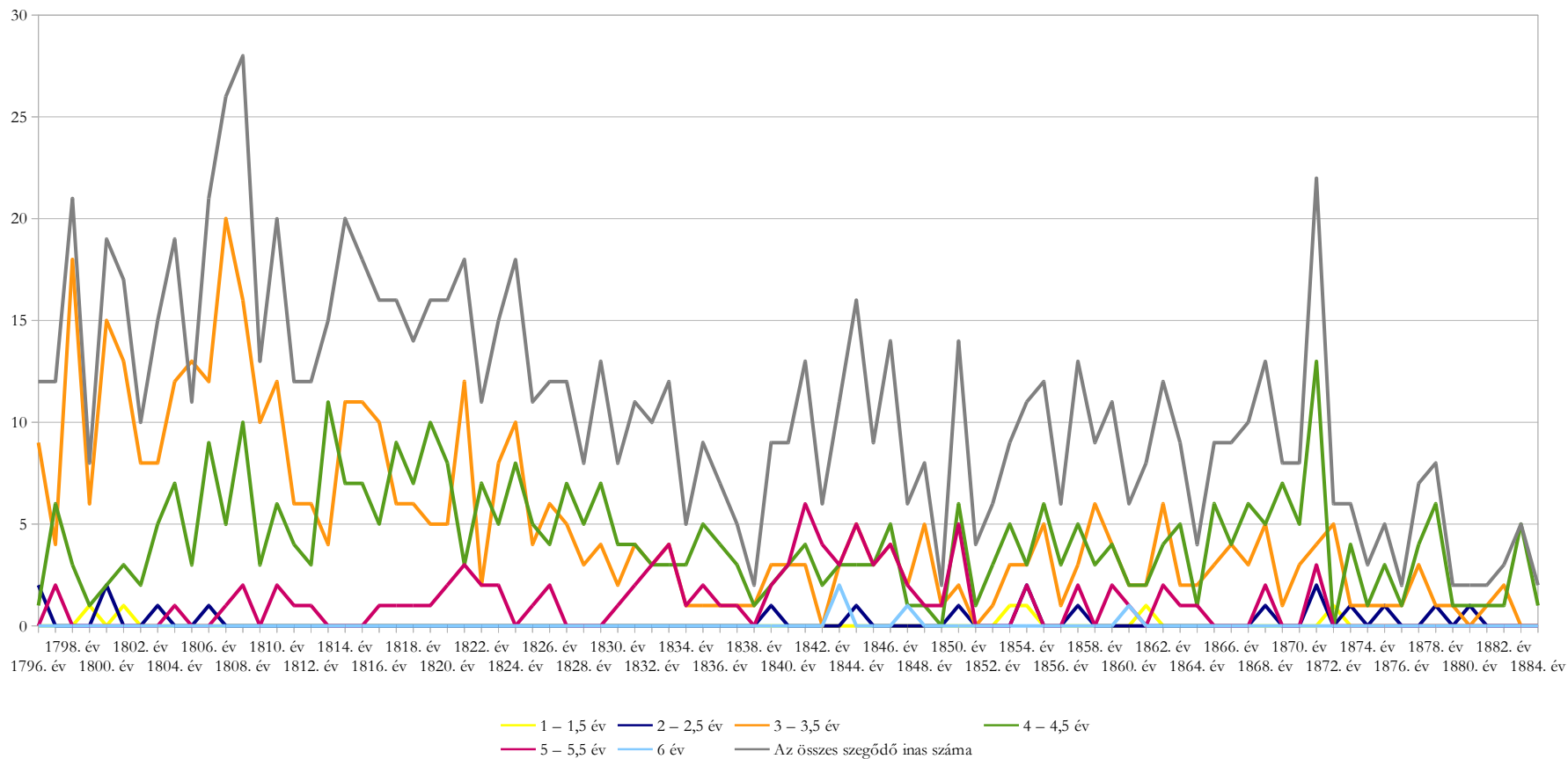
Azonosított település (Fényes E./ Vályi A./ Borovszky S.)	A település jogállása
Szamosszeg, Szatmár vm.	falu
Szatmárnémeti, Szatmár vm.	szabad királyi város
Székelyhíd, Bihar vm.	mezőváros
Székesfehérvár, Fejér vm.	szabad királyi város (1876 után törvényhatósági jogú város)
Szentimre, Bihar vm.	falu
Szentjobb, Bihar vm.	falu
Szentmihály, Szabolcs vm.	falu
Szilágysámson, Szilágyménfő vm.	falu
Szinérváralja, Szatmár vm.	mezőváros
Szoboszló, Hajdú kerület (1876 után Hajdú vm.)	mezőváros (1876 után rendezett tanácsú város)
Szovát, Szabolcs vm.	falu
Tárkány, Bihar vm.	falu
Tarpa, Bereg vm.	mezőváros
Tasnád, Szatmár vm.	mezőváros
Téglás, Szabolcs vm.	mezőváros
Telki, Pest-Pilis vm.	falu
Tétetlen, Szabolcs vm.	falu
Tibolddaróc, Borsod vm.	falu
Tiszadob, Szabolcs vm.	mezőváros
Tiszaeszlár, Szabolcs vm.	falu
Tiszakeszi, Borsod vm.	falu
Tiszaszőlős, Szolnok vm.	falu
Tokaj, Zemplén vm.	mezőváros
Tolcsva, Zemplén vm.	mezőváros
Törökszentmiklós, Heves vm.	mezőváros
Túrkeve, Jász-Kun kerület	mezőváros
Udvari, Bihar vm.	falu
Újlubló, Szepes vm.	mezőváros
Újváros, Szabolcs vm.	mezőváros
Vámosgyörk, Heves vm.	falu
Vámospercs, hajdúváros	mezőváros
Váncsod, Bihar vm.	falu
Vári, Bereg vm.	mezőváros
Vértes, Bihar vm.	falu
Vésztő, Békés vm.	falu

A debreceni lakatos céh inasságának származási hely szerinti összetétele

A debreceni lakatos céhbe
érkező inasok kibocsátó
vármegyéi 1780-1884 között:

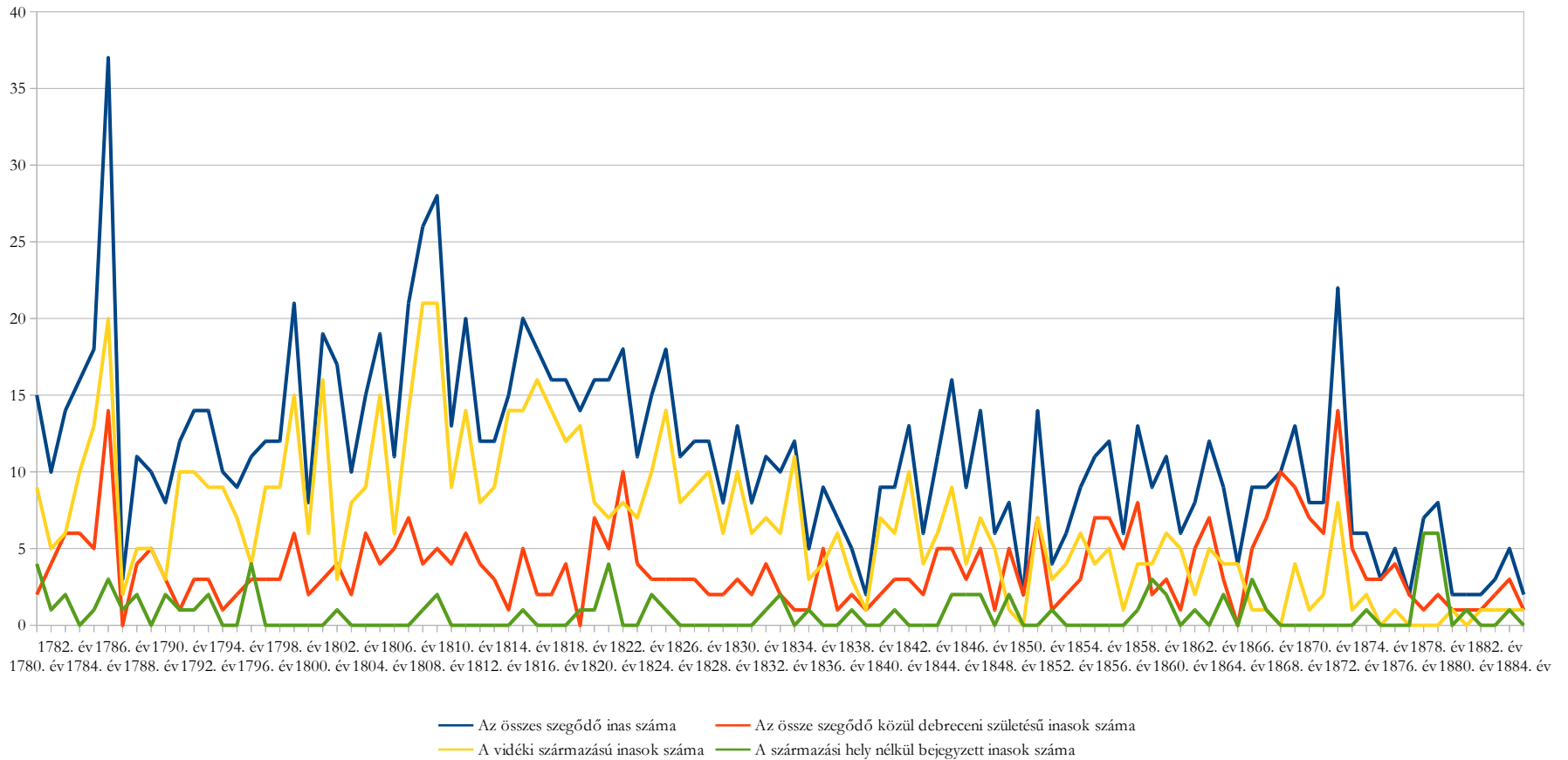

1. térkép.

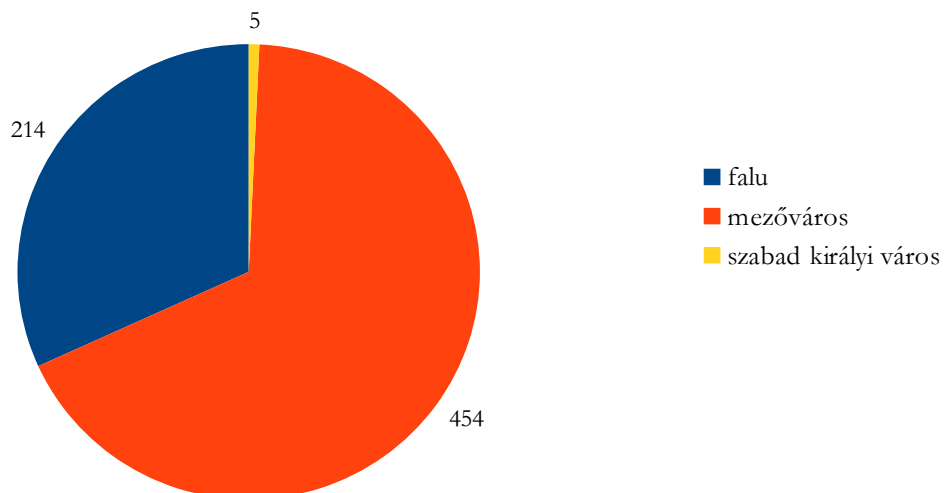

1. diagram. Az inasok által eltöltendő évek számának változása 1796–1884 között.

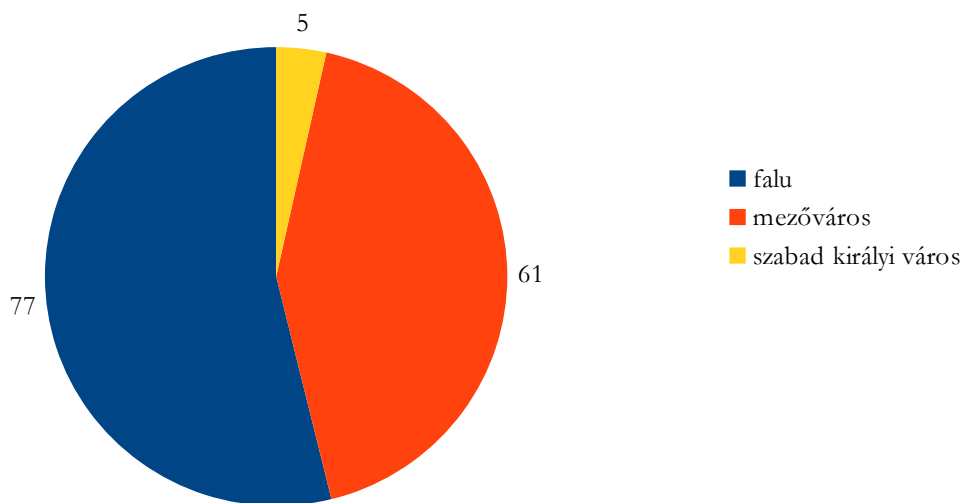
A debreceni lakatos céh inasságának származási hely szerinti összetétele

2. diagram. A vidéki és debreceni származású inasok megoszlása 1780–1884 között.

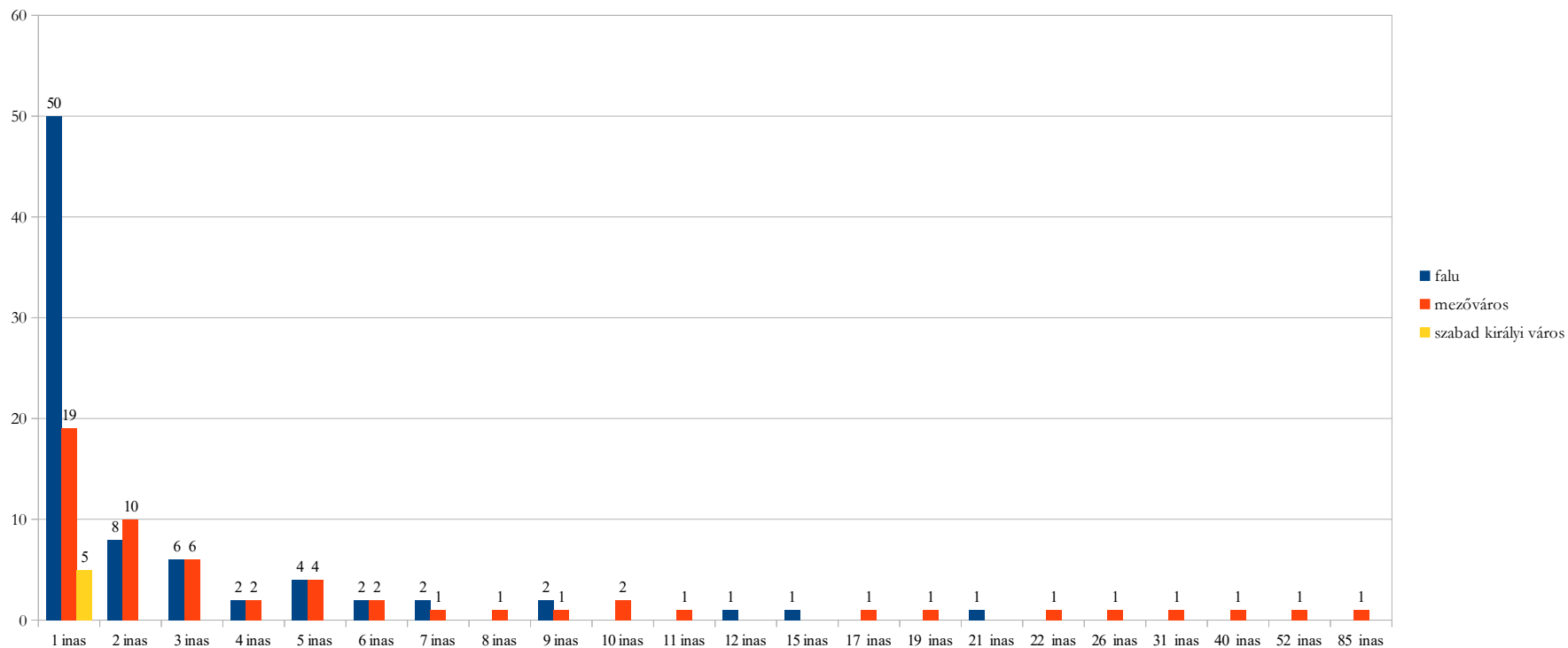

3. diagram. Az egyes településtípusokról érkezett inasok száma.

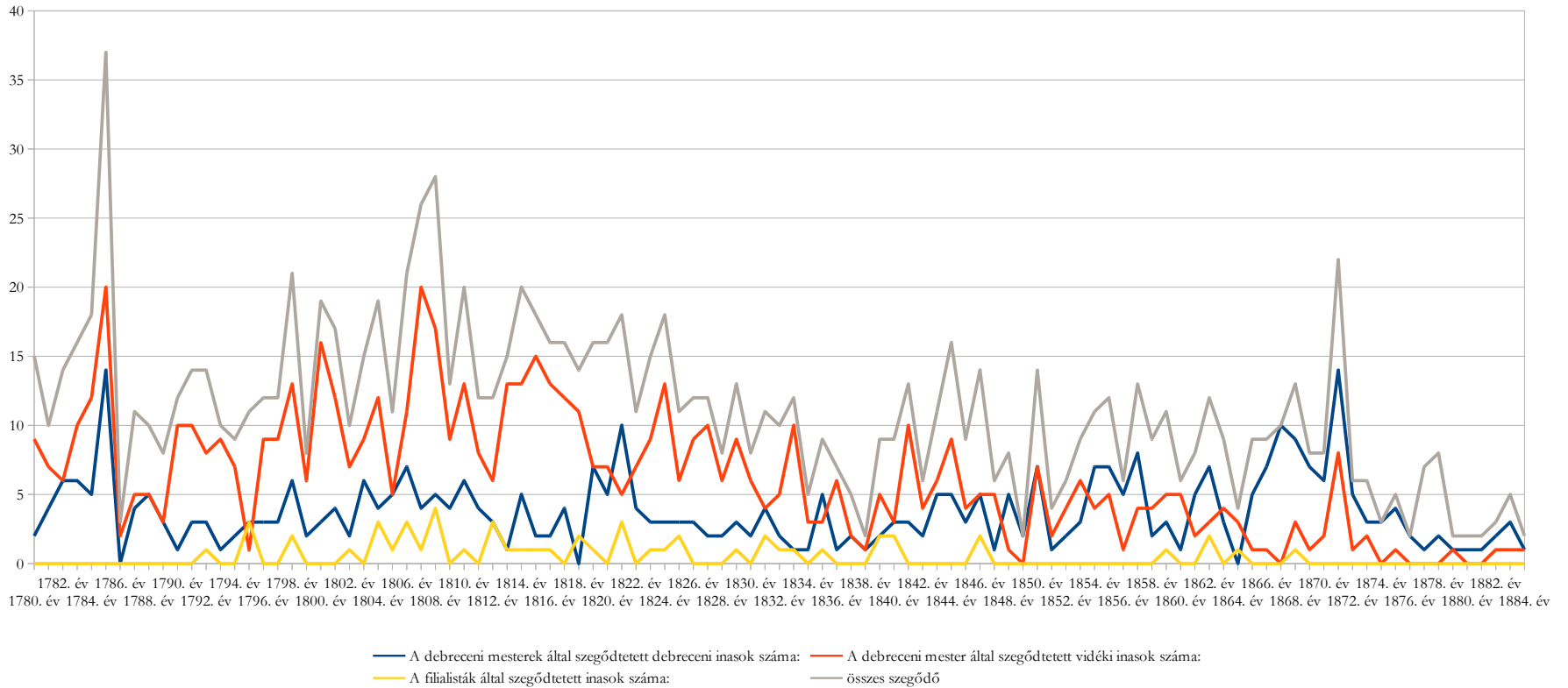

4. diagram. Az összes település közt az egyes településtípusok előfordulásának száma.

A debreceni lakatos céh inasságának származási hely szerinti összetétele

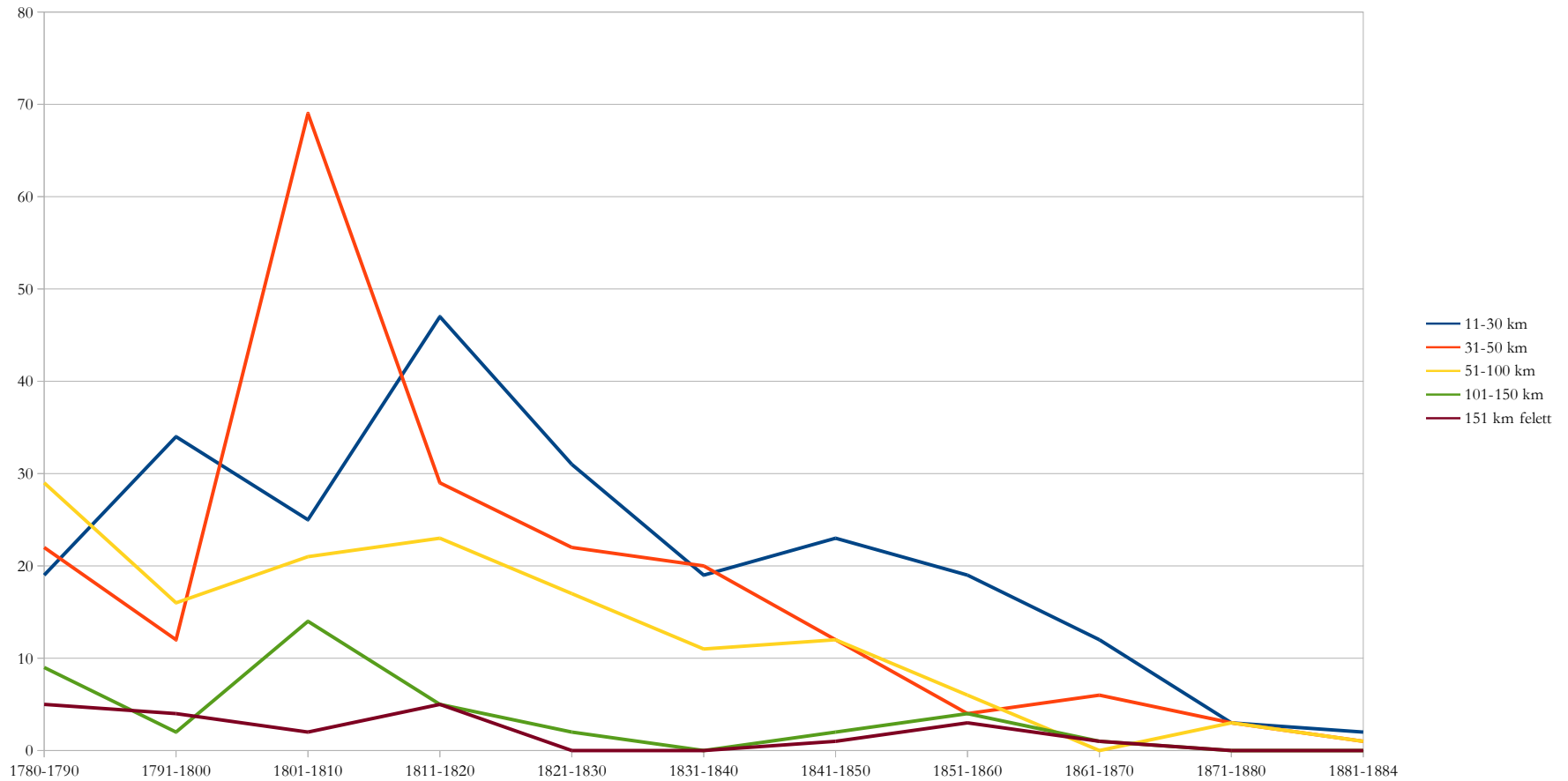

5. diagram. A települések inaskibocsátásának megoszlása jogállásuk alapján.

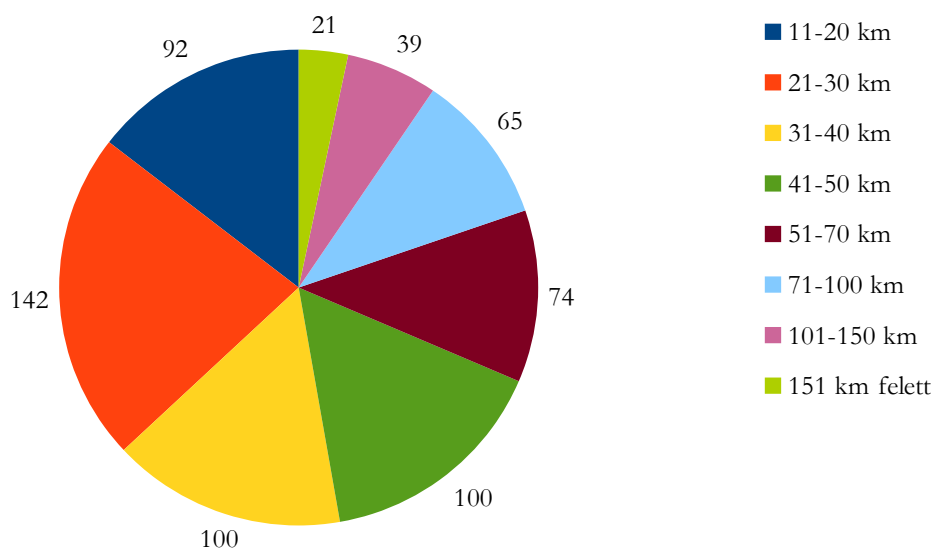

6. diagram. A debreceni és filialista mesterek inasszegődtetésének megoszlása 1780–1884 között.

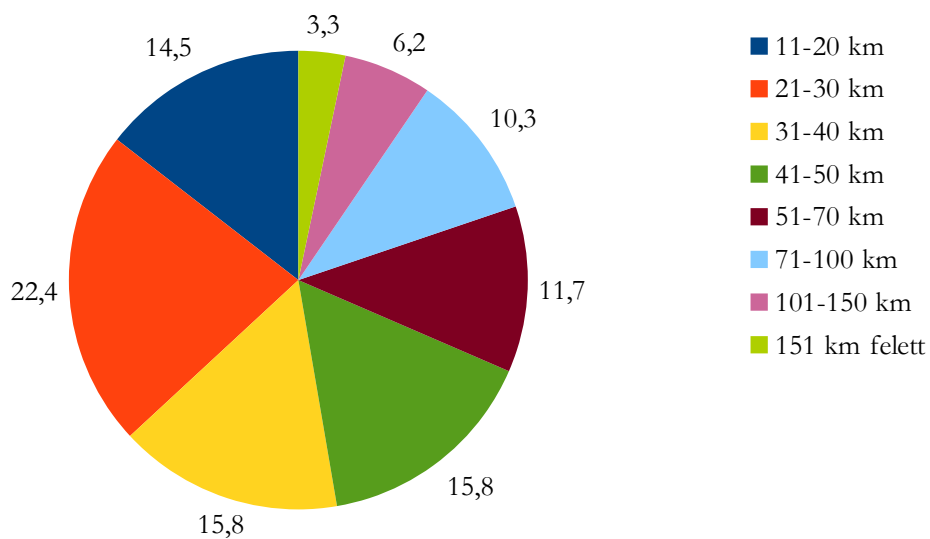
A debreceni lakatos céh inasságának származási hely szerinti összetétele

7. diagram. A vidéki inasok származási helyének Debrecentől mért távolsága 1780–1884 (összevont távolságok).

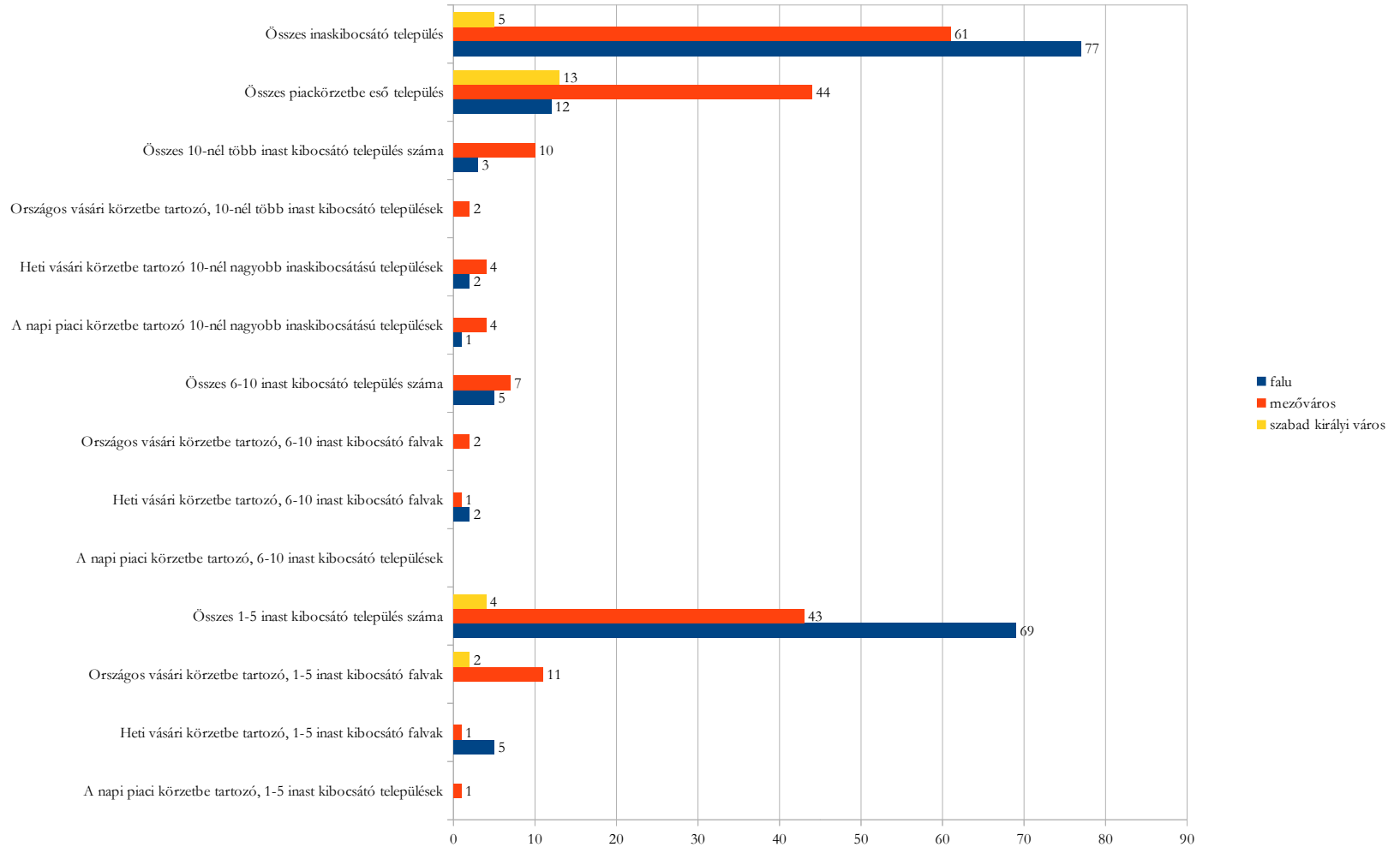

8. diagram. A vidékről, külföldről érkező inasok Debrecentől való távolságának megoszlása.

9. diagram. A vidékről, külföldről érkező inasok Debrecentől való távolságának megoszlása (%).

A debreceni lakatos céh inasságának származási hely szerinti összetétele

10. diagram. Debrecen piackörzetének és az inasok rekrutációs körzetének egybeesései.

Források

- MNL HBML
IX.21. Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára
A Debreceni Lakatos Céh iratai. 4. kötet. Lakatos céh névjegyzéke, szegődtetési könyve.

Szakirodalom

- Bácskai 1972. Bácskai Vera: A „céhmítosz” a várostörténetben. In: Az 1972. szeptember 29–30-i veszprémi kézművesipartörténeti szimpózium vitaanyaga. Veszprém, 1972. 15–20.
- Bácskai 2006. Bácskai Vera: Városi migráció és társadalmi mobilitás Észak-Dunántúlon a 19. század első felében. In: Utrjevanje in sprememba etničnih struktur v panonskem prostoru od 1790 do prve svetovne vojne. Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci Ptuj, 30. junij – 3. julij. 1998. Urednik: Franc Rozman. Ljubljana, 2006. 43–51.
- Bácskai 2007. Bácskai Vera: „Karrier-migránsok”. A pesti és budai kézművesinasok összetétele. In: Uő: Városok és polgárok Magyarországon I. Bp., 2007. (Várostörténeti tanulmányok 8.) 355–373.
- Bácskai–Nagy 1984. Bácskai Vera, Nagy Lajos: Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Bp., 1984.
- Bagdi–Demeter 2009. Demeter Gábor, Bagdi Róbert: Migráció és asszimiláció Északkelet-Magyarországon és a Partiumban (1715–1992). Debrecen, 2009. (2. bővített kiadás)
- Bagi 2008. Bagi Gábor: Bevándorlók Szolnokon a XIX. század első felében, és szerepük a város életében. In: Tradicionális kereskedelem és migráció az Alföldön. Szerk.: Novák László Ferenc. Nagykőrös, 2008. (Az Arany János Múzeum Közleményei 11.) 421–446.
- Batári 1967. Batári Ferenc: Asztaloslegények Győrött a XVII. században. In: Arrabona 9. A Győri Múzeum Évkönyve. Szerk.: Uzsoki András. Győr, (1967). 93–125.
- Bodgál 1966. Bodgál Ferenc: A mádi kovács-kerékgyártó céh. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 6. Szerk.: Komáromy József. Miskolc, (1966). 283–292.
- Bodó 1975. Bodó Sándor: Céhes mesterek, landmajszterek és kontárok Észak-Magyarországon 1872-ig. In: Ethnographia, 86. (1975) 4. sz. 537–551.

- Bodó 1978. Bodó Sándor: Fazekasmesterek származása Miskolcon 1768-tól 1872-ig. In: *Ethnographia*, 89. (1978) 2. sz. 263–266.
- Borovszky 1900. Borovszky Samu: Szabolcs vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. (Magyarország monografiája) A Magyar Korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája. Bp., 1900.
- Borovszky 1901. Borovszky Samu: Bihar vármegye és Nagyvárad. Magyarország vármegyéi és városai. (Magyarország monografiája) A Magyar Korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája. Bp., 1901.
- Borovszky 1908. Borovszky Samu: Szatmár vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. (Magyarország monografiája) A Magyar Korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája. Bp., 1908.
- Corti 2015. Paola Corti: Migrations as historical issue. In: *The History of Migration in Europe. Perspectives from Economics, Politics and Sociology*. Ed.: Francesca Fauri. New York, 2015. 39–50.
- Czeglédi 1973. Czeglédi Imre: A gyulai kovács-kerékgyártó-bognár céh vándorlegény protokollumának elemzése (1803–1872). In: *Békési Élet*, 8. (1973) 1. sz. 121–130.
- Dóka 1979. Dóka Klára: A pest-budai céhes ipar válsága. Bp., 1979.
- Ehmer 2008. Josef Ehmer: Rural Guilds and Urban–Rural Guild Relations in Early Modern Central Europe. In: *International Review of Social History*, 53. (2008) Supplement 16. 143–158.
- Eperjessy 1963. Eperjessy Géza: A mezővárosi és falusi céhek kialakulása és bomlása az Alföldön és a Dunántúlon, 1686–1848. In: *Századok*, 97. (1963) 5. sz. 951–984.
- Éri–Nagy–Nagybákay 1976. Éri István, Nagy Lajos, Nagybákay Péter: A magyarországi céhes kézművesipar forrásanyagának katasztere II. Bp., 1976.
- Fassmann 2009. Heinz Fassmann: European migration. Historical overview and statistical problems. In: *Statistics and Reality. Concepts and Measurements of Migration in Europe*. Eds.: Heinz Fassmann, Ursula Reeger, Wiebke Sievers. Amsterdam, 2009. 21–44.
- Fényes 1851. Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik. Pest, 1851.

- Gulyás 2018. Gulyás László Szabolcs: A középkori jobbágyi migráció mint kutatási téma: források, módszertan, lehetőségek. In: Mozgás és átalakulás. A migráció és a társadalmi mobilitás történeti változásai és összefüggései. Szerk.: Halmos Károly, Kovács Janka, Lászlófi Viola. Bp., 2018. (Rendi társadalom – polgári társadalom 30.) 363–378.
- Gyimesi 1981. Gyimesi Sándor: Kereskedelem, közlekedés, hitelszervezet és társadalmi problémái. In: Debrecen története 1693–1849. Szerk.: Rácz István. Debrecen, 1981. (Debrecen története öt kötetben 2.) 353–386.
- Isaacs 2007. Ann Katherine Isaacs: Introduction. In: Immigration and Emigration in Historical Perspective. Ed.: Ann Katherine Isaacs. Pisa, 2007. IX–XVIII.
- Isaacs–Hálfdanarson 2007. Ann Katherine Isaacs–Guðmundur Hálfdanarson: Preface. In: Immigration and Emigration in Historical Perspective. Ed.: Ann Katherine Isaacs. Pisa, 2007. VII–VIII.
- Jáki 1991. Jáki Katalin: A győri gombkötők. In: Arrabona 26–30. A Xántus János Múzeum és a Győr–Moson–Sopron Megyei Múzeumok Évkönyve 1984–1991. Szerk.: Dávid Lajos. Győr, (1991). 111–137.
- Jeney-Tóth 2004. Jeney-Tóth Annamária: Míves emberek a kincses Kolozsvárott. Iparostársadalom a 17. századi Kolozsváron. Kolozsvár–Debrecen, 2004. (Erdélyi Tudományos Füzetek 247.)
- Kakucs 2016. Kakucs Lajos: Céhek, manufaktúrák és gyárak a Bánságban 1716 és 1918 között. Kolozsvár, 2016.
- Katona 2007. Katona Csaba: A Hajdúságból származó debreceni polgárok 1733–1867 között. In: A Tiszántúli Történész Társaság Közleményei, 2. (2007) 2. sz. 5–18.
- Katona é.n. Katona Csaba: Nyírbátorból Debrecenbe költöző, polgárjogot nyert iparosok a 18. században. (Kézirat)
- Kemecsi 1999. Kemecsi Lajos: Adatok a tatai fazekasság történetéhez. In: Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Múzeumainak Közleményei 6. Szerk.: Fülöp Éva, Kisné Cseh Julianna. Tatta, (1999). 345–387.
- Kincses–Tuza 2014. Kincses Katalin Mária, Tuza Csilla: Céhtörténeti kutatások és számítógépes adatbázis. In: Levéltári Közlemények, 85. (2014) 1–2. sz. 263–287.
- Edgren 1988. Lars Edgren: A svédországi Malmö városában 1820-ban és 1845-ben működő kézművesiparosok társadalmi és földrajzi eredete. In: III. Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpózium: Veszprém, 1986. október 18–24. Szerk.: Nagybakay Péter, Németh Gábor. Veszprém, 1988. 108–129.

- Lucassen–Lucassen–Manning 2010. Jan Lucassen–Leo Lucassen–Patrick Manning: Migration History: Multidisciplinary Approaches. In: Migration History in World History. Multidisciplinary Approaches. Eds.: Jan Lucassen, Leo Lucassen, Patrick Manning. Leiden–Boston, 2010. 3–38.
- Mazsu 2012. Mazsu János: Piac és piactér Debrecenben a 19. században I. In: Metszetek, 1. (2012) 2–3. sz. 54–69.
- Polyák 1996. Polyák Andrea: A szakképzetlen munkaerő bevándorlása Pestre a XIX. század második felében. In: Fons, 3. (1996) 3. sz. 359–375.
- Reith 1988. Reinhold Reith: Az augsburgi munkaerőpiac struktúrája a 18. században. In: III. Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpózium: Veszprém, 1986. október 18–24. Szerk.: Nagybakay Péter, Németh Gábor. Veszprém, 1988. 44–45.
- Schultz 1984. Helga Schultz: Honnan származtak a 18. századi berlini kézművesek? In: II. Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpózium: Veszprém, 1982. augusztus 21–26. 1. kötet. Szerk.: Dóka Klára, Éri István, Nagybakay Péter. Veszprém, 1984. 45–58.
- Spóner 2009. Spóner Péter: Lakatos céhek Északkelet-Magyarországon. In: A vasművesség évezredei a Kárpát-medencében. Szerk.: Nagy Zoltán, Szulovszky János. Szombathely, 2009. (Anyagi kultúrák a Kárpát-medencében 3.) 149–154.
- T. Papp 2012. T. Papp Zsófia: A pécsi kovácscéh (1749–1872). In: Céhládától az adatbázisig. Új utak és eredmények az ipartörténet kutatásában. Szerk.: Márkusné Vörös Hajnalka. Veszprém, 2012. 215–272.
- Teibenbacher 1988. Peter Teibenbacher: Kézművesvándorlás Bécsbe 1350 és 1600 között. In: III. Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpózium: Veszprém, 1986. október 18–24. Szerk.: Nagybakay Péter, Németh Gábor. Veszprém, 1988. 89–93.
- Trostovszky 1996. Trostovszky Gabriella: Céhiratok a Magyar Országos Levéltárban. Magyarországi kormányhatóságok. 1. rész. Céhprivilegiumok. Tematikus mutató. Bp., 1996.
- Vályi 2003. Vályi András: Magyar országnak leírása. Mellyben minden hazánkbéli Vármegyék, Városok, Faluk, Puszták; uradalmak, fábrikák, huták, hámorok, savanyú, és orvosló vizek, fürdőházak, nevezetesebb hegyek, barlangok, folyó vizek, tavak, szigetek, erdők, azoknak hollételek, Földes Urok, fekvések, történettyek, külömbféle termésbéli tulajdonságaik, a' betűknek rendgyek szerént feltaláltatnak. Somorja, 2003. (Reprint kiadás)

- Varga 1984. Varga Gyula: Debrecen kézműipara 1693–1848. Debrecen, 1984. (Kézirat)
- Vida 1999. Vida Gabriella: A miskolci fazekasság a 16–19. században. Miskolc, 1999.
- Vida 2016. Vida Gabriella: Miskolci-e a miskolci fazekas céh cserépkantája? Gömöri landmajszterek a miskolci fazekas céhben. In: A művesség dicsérete. Tanulmányok Flórián Mária tiszteletére. Szerk.: Cseh Fruzsina, Szulovszky János. Bp., 2016. 159–164.
- Wallis–Webb–Minns 2009. Patrick Wallis, Cliff Webb, Chris Minns: Leaving Home and Entering Service: the Age of Apprenticeship in Early Modern London. In: *Continuity and Change*, 25. (2010) Issue 3. 377–404.
- Wilhelm 2014. Wilhelm Gábor: Migránsok és tárgyi kultúra. In: *Vándorló tárgyak*. Szerk.: Árendás Zsuzsa, Szeljak György. Bp., 2014. (Tabula 12.) 52–61.